

DOMINIKA SZCZUPAK*

 <https://orcid.org/0000-0002-0991-463X>

STARY TORUŃ – NAJSTARSZY I NAJDŁUŻEJ FUNKCJONUJĄCY
OBIEKT KRZYŻACKI NA ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ

RANGA – LOKALIZACJA – FORMA ARCHITEKTONICZNA

Abstract

Old Toruń (Stary Toruń) – the Oldest and Longest-Standing
Teutonic Stronghold in Chełmno Land:

An Analysis of Rank, Location, and Architectural Form

The Teutonic stronghold in Old Toruń (Pol. Stary Toruń), established in 1231, has been regularly referenced within the scholarly literature. Despite its prominence as one of the oldest and most enduring sites in Chełmno Land (Ger. Kulmerland), the scarcity of sources delineating its rank, location, and architectural form has hindered extensive research endeavours and likely contributed to the historical oversight of this significant stronghold. Nonetheless, existing archaeological findings, historiographical analyses, and written records offer some insights into the site's characteristics. Between at least 1368 and 1418, Old Toruń served as the residence of the Teutonic *Pfleger*, and from 1436 to 1439, it functioned as the seat of the manor administrator. Both the initial stronghold and the subsequent brick castle were strategically positioned near the Vistula River. Two structures identified during non-invasive examinations conducted in 2017–2018 are proposed as potential locations for these edifices. The original fortification, constructed in 1231, likely featured wooden and earthen defences, an observation post, and a light timber-framed building. In contrast, the later castle predominantly comprised a brick *Gemach*, which possibly took the form of a tower house.

Keywords: Stary Toruń, Chełmno Land, Prussia, Teutonic Order, stronghold, castle, Middle Ages, archaeological research, non-invasive research, written sources

* Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych, Teologicznych i Artystycznych
„Academia Artium Humaniorum”, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
 dominika19973@onet.eu

Nadesłany 26.09.2023; Nadesłany po poprawkach 29.02.2024; Zaakceptowany 11.06.2024

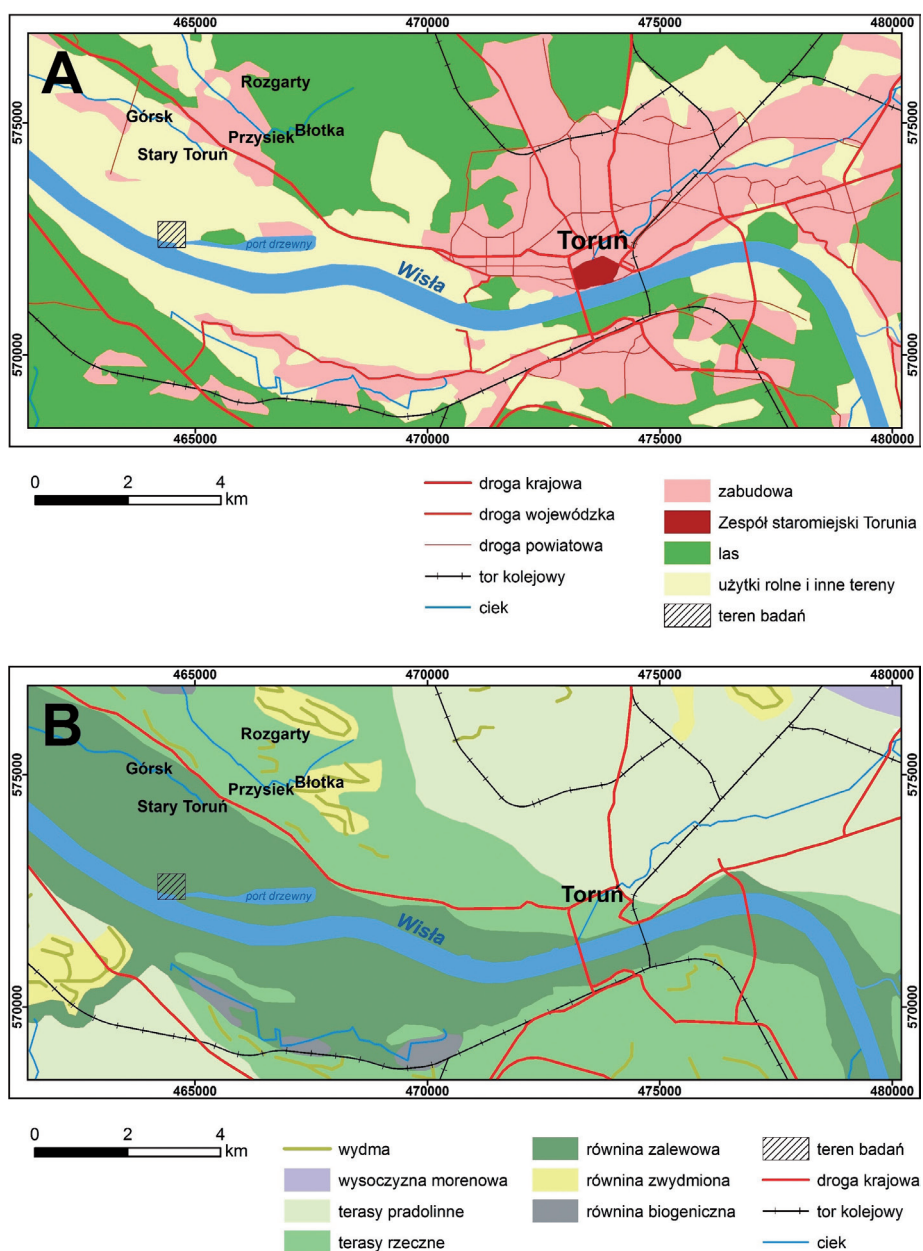
Położony na południe od dzisiejszej wsi Stary Toruń obszar w pobliżu Wisły jest ściśle powiązany z początkami obecności zakonu krzyżackiego na ziemi chełmińskiej (il. 1 A). To właśnie tam Krzyżacy, pod wodzą Hermana Balka, po raz pierwszy przeprawili się na prawy brzeg Wisły i w 1231 r. wzniesli warownię¹. Był to pierwszy i najdłużej użytkowany obiekt na obszarze ziemi chełmińskiej². Było to również miejsce pierwszej lokacji miasta Torunia, którego pozostałości rozpoznano podczas prowadzonych w latach 2017–2018 badań nieinwazyjnych³. W literaturze naukowej niejednokrotnie wspomniano o Starym Toruniu⁴. Najwięcej uwagi kwestiom średniowiecznego osadnictwa na

¹ Petrus DE DUSBURG, *Chronicon terrae Prussiae*, hrsg. v. Max TÖPPEN, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, hrsg. v. Theodor HIRSCH, Max TÖPPEN, Ernst STREHLKE, Leipzig 1861 (dalej cyt. *Chronicon terrae Prussiae*), s. 50. W tym miejscu warto wspomnieć, że Tomasz Torbus powiązał Vogelsang ze Starym Toruniem; zob. Tomasz TORBUS, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, cz. 1, Gdańsk 2014, s. 55. Należy jednak odrzucić to przypuszczenie, gdyż pierwsze z wymienionych założeń obronnych znajdowało się na lewym brzegu Wisły, najprawdopodobniej w miejscu obecnych dzielnic Torunia – Stawek lub Podgórze; zob. Tomasz JASIŃSKI, *Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego*, *Zapiski Historyczne*, t. 46: 1981, z. 4, s. 22; Sławomir JÓZWIAK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343* (*Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R. 87, z. 3), Toruń 1997, s. 59; Marian DYGO, *Początki i budowa władztwa zakonu krzyżackiego (1226–1309)*, [in:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. Marian BISKUP, Roman CZAJA, Warszawa 2008, s. 64.

² Już jakiś czas temu zwrócono uwagę, że w Starym Toruniu znajdował się jeden z najstarszych i najdłużej użytkowanych obiektów krzyżackich na ziemi chełmińskiej; zob. Dariusz POLIŃSKI, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2003, s. 197. Niewykluczone, że uległ on zniszczeniu podczas wojny trzynastoletniej (1454–1466); zob. *ibid.*, s. 192.

³ Piotr WRONIECKI, Paweł MOLEWSKI, Romualda UZIEMBŁO, *Pierwotna lokacja Torunia w świetle badań nieinwazyjnych i analiz GIS*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 27: 2019, s. 73–90, DOI: <https://doi.org/10.12775/AHP.2019.004>; *idem*, *Revealing the first location of abandoned medieval town Toruń, Poland, with the use of integrated noninvasive research*, *Archaeological Prospection*, vol. 29: 2022, no. 2, s. 275–292, DOI: <https://doi.org/10.1002/arp.1851>.

⁴ Zob. np. Conrad STEINBRECHT, *Preussen zur Zeit der Landmeister. Beitrage zum Baukunst des Deutschen Ritterordens*, Bd. 2: *Die Zeit der Landmeister. 1230–1309*, Berlin 1888, s. 9; Johann HEISE, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. 6–7: *Der Kreis Thorn*, Danzig 1889, s. 102–106; Marian ARSZYŃSKI, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń 1995, s. 117; Tomasz TORBUS, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen* (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 11), München 1998, s. 677, DOI: <https://doi.org/10.11588/diglit.43361#0001>; D. POLIŃSKI, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie*, s. 177–178, 197, 204; M. DYGO, *op.cit.*, s. 64–65, 76; Seweryn SZCZEPAŃSKI, *Arbor custodie que vulgariter dicitur wartboum. Funkcje i występowanie tzw. drzew wartowniczych na obszarze Żuław Wiślanych i Pomezanii w XIII–XIV wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 76: 2011, z. 1, s. 8–10; Wojciech CHUDZIAK, Jacek BOJARSKI, *Chełmno i Toruń. Początki miast na ziemi chełmińskiej*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 23: 2015, s. 92, 101, DOI: <https://doi.org/10.12775/AHP.2015.003>; Michalina DUDA, Sławomir JÓZWIAK, *Nadwiślańskie zamki krzyżackie wobec powodzi w XIV i XV wieku*, [in:] *Historia – klimat – przyroda. Perspektywa antropocentryczna*, red. Piotr OLIŃSKI, Wojciech PIASEK, Toruń 2018, s. 58.

Il. 1. Lokalizacja Starego Torunia i obszaru badań z lat 2017–2018

na mapie ogólnogeograficznej (A) i geomorfologicznej (B)

Źródło: Piotr WRONIECKI, Paweł MOLEWSKI, Romualda UZIEMBŁO, *Pierwotna lokacja Torunia w świetle badań nieinwazyjnych i analiz GIS*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 27: 2019, s. 76, ryc. 1.

tym obszarze poświęcił Tomasz Jasiński⁵. Dotychczas nie prowadzono jednak szerszych rozważań na temat siedziby rezydującego tam krzyżackiego urzędnika, co najprawdopodobniej było spowodowane dość ubogą bazą źródłową. A zawiera ona nieco danych, którym warto przyjrzeć się dokładniej. Celem artykułu będzie zatem podjęcie próby wskazania potencjalnej lokalizacji i formy architektonicznej pierwszej warowni, będącej niewątpliwie zamkiem typu przejściowego⁶, oraz późniejszego murowanego zamku. Poruszona zostanie również kwestia rangi tamtejszego urzędnika. Podstawą rozważań będą dotychczasowe opracowania historyczne i archeologiczne oraz źródła pisane (edycje źródłowe i oryginały).

RANGA KRZYŻACKIEGO URZĘDNIKA

W pierwszej kolejności należy poruszyć kwestię krzyżackiego urzędnika rezydującego w Starym Toruniu. Jako pierwszy zwrócił na to uwagę Johann Heise, który w swoim opracowaniu na temat architektonicznych i artystycznych zabytków w okręgu toruńskim wspomniął, że w aktach z polsko-krzyżackiego procesu w 1339 r. odnotowano komtura Starego Torunia⁷. W edycji źródłowej *Lites ac Res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum* pośród komturów z obszaru ziemi chełmińskiej, wymienionych w aktach procesu odbytego w Warszawie w 1339 r., rzeczywiście można odnaleźć urzędnika tej rangi, mającego być: „[...] de antiquo castro Thorun”⁸. Najprawdopodobniej jednak doszło tu do pomyłki ze strony notariusza, gdyż łacińskiego przymiotnika „antiquo” używano w średniowiecznych dokumentach proveniencji krzyżackiej dla określenia Starogrodu⁹. Poza tym w dostępnych przekazach pisanych, powstałych na obszarze państwa zakonu krzyżackiego w Prusach przed rokiem 1339, nie ma jakiegokolwiek wzmianki wskazującej na istnienie urzędu komturskiego w Starym Toruniu. Możliwe jest jedynie wskazanie przedziału czasowego powołania

⁵ T. JASIŃSKI, *Początki Torunia*, s. 5–13, 23–27; idem, *Toruń XIII–XIV wieku – lokacja miast toruńskich i początki ich rozwoju (1231 – około 1350)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, red. Marian BISKUP, Toruń 1999, s. 111–123.

⁶ Pojęcie zamku typu przejściowego zostanie wyjaśnione w kontekście rozważań na temat potencjalnej formy architektonicznej pierwszej warowni w Starym Toruniu.

⁷ J. HEISE, op.cit., s. 104, przyp. 38.

⁸ *Lites ac Res Gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, red. Ignacy ZAKRZEWSKI, Poznań 1890, s. 71–72.

⁹ Zob. np. Sławomir JÓŹWIAK, Janusz TRUPINDA, *Zamki krzyżackie w świetle średniowiecznych źródeł pisanych*, [in:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 1, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 142.

funkcji komtura w translokowanym w 1236 r. Toruniu – między lipcem 1248 a 1 X 1251 r.¹⁰

Dla omawianej tu lokalizacji pierwszym poświadczonym źródłowo krzyżackim administratorem był prokurator¹¹, wymieniony wśród świadków dokumentu wystawionego w 1368 r.¹² Według Heisego najstarszą wzmianką o funkcjonowaniu tego urzędu miałyby być świadectwo dobrego urodzenia Michała z Górska, wystawione przez starotoruńskiego prokuratora około 1350 r.¹³ Taki czas powstania tego źródła wskazali również wydawcy *Preußisches Urkundenbuch*¹⁴, natomiast Andrzej Radziński i Janusz Tandecki zaproponowali jego datację na około 1414–1415¹⁵. Rozbieżność czasowa jest zatem dość znaczna, co zmusza do ponownego przyjrzenia się tej kwestii. Już przywołani dwaj badacze zwrócili uwagę na zapis w księdze ławniczej Starego Miasta Torunia z lat 1363–1428, z którego treści wynika, że w 1414 r. Michał z Górska sprzedał dom przy ulicy Starotoruńskiej¹⁶. Istnieje jednak jeszcze jeden, nieco starszy zapis dotyczący najprawdopodobniej tego samego człowieka. W wykazie członków cechów Starego Miasta Torunia, zobowiązanych do świadczeń wojskowych około 1401 r., został on wymieniony pośród piwowarów¹⁷. Można zatem przypuszczać, że wspomniane świadectwo dobrego urodzenia wystawiono przed 1401 r., lecz zapewne po 1394 r., gdyż Michał z Górska nie został jeszcze uwzględniony w księdze szosu Starego Miasta Torunia z tego czasu¹⁸.

¹⁰ S. JÓŹWIAK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej*, s. 34–35; idem, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – przekształcenia – kompetencje*, Toruń 2012, s. 55. Szerzej na temat powołania i terytorialnego rozwoju komturstwa toruńskiego zob. idem, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej*, s. 34–46.

¹¹ Pierwszy urząd prokuratorowski na obszarze ziemi chełmińskiej powołano dla Golubia. Najstarszy dokument, w którym wymieniono tamtejszego administratora tej rangi, pochodzi z 29 VI 1304 r. Natomiast dwa lata później istniejące dotychczas komturstwo rogozińskie przekształcono w prokuratorstwo, co było uwarunkowane zamiarem finansowego wzmocnienia funkcji komtura ziemi chełmińskiej; zob. S. JÓŹWIAK, *Centralne i terytorialne organy władzy*, s. 70–71. Po 1309 r. nastąpił rozwój oraz zróżnicowanie urzędów prokuratorowskich na obszarze państwa zakonu krzyżackiego w Prusach; zob. *ibid.*, s. 72.

¹² *Ibid.*, s. 143.

¹³ J. HEISE, *op.cit.*, s. 104, przyp. 38.

¹⁴ *Preußisches Urkundenbuch* (dalej cyt. PUB), Bd. 4: 1346–1351, hrsg. v. Hans KOEPPEN, Marburg 1960, nr 641.

¹⁵ Andrzej RADZIŃSKI, Janusz TANDECKI, *Katalog dokumentów i listów krzyżackich Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 1: 1251–1454, Warszawa 1994, nr 127.

¹⁶ *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428* (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 29), wyd. Kazimierz KACZMARCZYK, Toruń 1936, nr 1063.

¹⁷ *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435* (Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia, cz. 1), wyd. Krzysztof MIKULSKI, Janusz TANDECKI, Antoni CZACHAROWSKI, Toruń 2002, s. 166.

¹⁸ *Ibid.*, s. 1–86.

W świetle poczynionych spostrzeżeń należałoby zatem całkowicie odrzucić przekonanie Heisego o postrzeganiu tego źródła jako najstarszego poświadczenia o istnieniu funkcji krzyżackiego prokuratora w Starym Toruniu. Reasumując, urząd ten musiał zostać utworzony w 1368 r. lub nieco wcześniej i administracyjnie przynależał do komturstwa toruńskiego, co potwierdza zapis z 20 I 1381 r.¹⁹

Stary Toruń był siedzibą prokuratora co najmniej do 1418 r., wówczas po raz ostatni urząd ten był wzmiankowany w *Wielkiej księdze urzędów Zakonu Niemieckiego w Prusach*²⁰. Od 1436 r. odnotowywano tam już zarządcę dworu („hofemeister”)²¹. Z księgi rachunkowej toruńskiego komtura Konrada von Erlichshausen z 1439 r. wiadomo, że funkcję tę sprawował David²², być może to właśnie jego dotyczą zapisy we wspomnianej edycji źródłowej. W tym miejscu należy jeszcze zauważyć, że na obszarze ziemi chełmińskiej urzędnik tej rangi rezydował również w Bierzgłowie (obecnie wieś Zamek Bierzgłowski), na co wskazuje jeden z zapisów w przywołanej księdze rachunkowej²³, a także w Unisławiu, o czym z kolei informuje treść listu z (najprawdopodobniej) 8 X 1422 r., w którym komtur toruński złożył wielkiemu mistrzowi sprawozdanie z przeprowadzonej przez siebie lustracji w Unisławiu i Pieniu. W pierwszej z wymienionych lokalizacji miał swoją siedzibę zarządca dworu („hoveman”), który wówczas zniknął w bliżej niesprecyzowanych okolicznościach. Niewątpliwie była to osoba świecka²⁴. Zatem także w Starym Toruniu wspomniany „hofemeister” zapewne był świeckim urzędnikiem, zarządzającym z ramienia zakonu krzyżackiego tamtejszym zamkiem oraz folwarkiem²⁵. Sama funkcja musiała zostać powołana pomiędzy 1418 a 1436 r., a istniała przynajmniej do 1439 r.

POTENCJALNA LOKALIZACJA

Wybór lokalizacji pod budowę pierwszej krzyżackiej warowni na ziemi chełmińskiej nie mógł być przypadkowy. W Starym Toruniu znajdowała się bowiem przeprawa rzeczna, będąca częścią istniejącego już w XI w. szlaku komunikacyjnego z Kujaw do ziemi chełmińskiej, przebiegającego m.in. przez obecną wieś Osiek Wielki i dalej wzdłuż rzeczki Wierdzelew (Zielonej), uchodzącej

¹⁹ S. JÓŻWIAK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej*, s. 43, tab. 2.

²⁰ *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. Walther ZIESEMER, Danzig 1921 (dalej cyt. G.A.), s. 436.

²¹ *Ibid.*, s. 448, 451.

²² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem (dalej cyt., GStAPK), XX. Hauptabteilung, Ordensbriefarchiv (dalej cyt. OBA), Nr. 7619, k. 23.

²³ *Ibid.*, k. 16.

²⁴ S. JÓŻWIAK, J. TRUPINDA, *Zamki krzyżackie*, s. 149–150.

²⁵ Kwestie związane z lokalizacją i funkcjonowaniem folwarku w Starym Toruniu będą przedmiotem rozważań przygotowywanego obecnie odrębnego artykułu.

do Wisły naprzeciw Starego Torunia oraz przez Przysiek²⁶. Obecność kilku kęp w tym miejscu umożliwiała dogodne przeprowianie się przez Wisłę w okresach stabilnego poziomu wody²⁷, z tego względu szlak ten był wybierany również przez polskie rycerstwo podczas wypraw na obszary zajmowane przez Prusów. Tak miało być podczas ekspedycji zbrojnej w 1223 r., gdy zbrojni wraz z książętami Pomorza Gdańskiego, a także z Leszkiem Białym, Konradem Mazowieckim i Henrykiem Brodatym przeprowiali się na linii Wierdzelew – Stary Toruń²⁸. Wydaje się zatem prawdopodobne, że tędy podążały również oddziały wspierające zakon krzyżacki w początkowych etapach walk i podboju ziem zajmowanych przez pruskie plemiona. Z tego względu konieczne było zapewnienie ochrony przeprowy rzecznej, co zapewne przyczyniło się do podjęcia decyzji o pozostawieniu i dalszym funkcjonowaniu obiektu obronnego w Starym Toruniu po translokacji miasta w 1236 r.²⁹ Ponadto, co równie istotne, obecność warowni w tym miejscu umożliwiała także zabezpieczenie komunikacji z krzyżackimi posiadłościami na obszarze Kujaw – z ówczesnym głównym ośrodkiem w Nieszawie³⁰.

Pozostaje zatem przejść do podjęcia próby wskazania lokalizacji siedziby krzyżackiego urzędnika w Starym Toruniu. Podstawa źródłowa jest wprawdzie nieliczna, lecz zawiera dane pozwalające na określenie przynajmniej potencjalnego miejsca. Ostatnio Tomasz Torbus wspomniał o istniejących hipotezach zakładających, że krzyżacki obiekt obronny w Starym Toruniu, będący jednocześnie pierwszym na obszarze ziemi chełmińskiej, znajdował się w miejscu późniejszego kościoła św. Jana Chrzciciela³¹. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne, gdyż w odniesieniu zarówno do ziemi chełmińskiej, jak i do pozostałych

²⁶ T. JASIŃSKI, *Początki Torunia*, s. 8, 27; idem, *Toruń XIII–XIV wieku*, s. 106; W. CHUDZIAK, J. BOJARSKI, op.cit., s. 91–92. Osiek (obecnie Osiek Wielki – na lewym brzegu Wisły) i Przysiek (na prawym brzegu Wisły) miały pełnić funkcję militarnego zabezpieczenia, o czym miałyby świadczyć nazwy miejscowości wywodzące się od toponimów „przesieka” oraz „osiek”; zob. T. JASIŃSKI, *Początki Torunia*, s. 9.

²⁷ Ibid., s. 8. Przy podwyższonym poziomie wody w okresach wiosennych i jesiennych teren stawał się podmokły, co utrudniało łączność między prawym a lewym brzegiem Wisły. Dlatego też kierowano się wówczas ku przewężeniu rzeki w pobliżu dzisiejszego miasta Torunia; zob. ibid., s. 8, 13; idem, *Toruń XIII–XIV wieku*, s. 106.

²⁸ Idem, *Toruń XIII–XIV wieku*, s. 107.

²⁹ D. POLIŃSKI, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie*, s. 177–178.

³⁰ Roman CZAJA, *Urbanizacja kraju*, [in:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. Marian BISKUP, Roman CZAJA, Warszawa 2008, s. 179. Dnia 23 IV 1228 r. książę Konrad Mazowiecki nadał Zakonowi ziemię chełmińską i wieś Orłowo na Kujawach. Z kolei w 1230 r. Krzyżacy otrzymali gród w Nieszawie z czterema przynależnymi do niego osadami; zob. S. JÓZWIĄK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej*, s. 59–60; idem, *Centralne i terytorialne organy władzy*, s. 21.

³¹ Tomasz TORBUS, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, cz. 2: *Katalog*, Gdańsk 2023, s. 549.

obszarów państwa zakonu krzyżackiego w Prusach nie ma żadnych podstaw do doszukiwania się reliktów warowni w miejscach późniejszych kościołów parafialnych. Badacze już od dawna zwracali również uwagę, że istotną częścią umocnień omawianego obiektu był dąb³². Najstarsza wzmianka o tym pochodzi z relacji wielkiego mistrza Hartmana von Heldrunge, spisanej zapewne krótko po objęciu przez niego urzędu zwierzchnika Zakonu w 1273 r., do której sięgnął w latach dwudziestych XIV w. krzyżacki kronikarz Piotr z Dusburga³³. Zgodnie z jej treścią warownia została wybudowana na brzegu Wisły w 1231 r., a z czasem powstało wokół niej miasto, translokowane kilka lat później na obecne miejsce³⁴. W tym miejscu warto wziąć pod uwagę dokument lokacyjny Torunia i Chełmna (pierwotny przywilej chełmiński), wystawiony 28 XII 1232 r. przez wielkiego mistrza Hermana von Salza³⁵, gdyż w zawartym w nim postanowieniu dotyczącym nabywania i otrzymywania parcel oraz domów we wspomnianych lokalizacjach zawarto interesujący zapis: „In hiis tamen condicionibus municiones nostras, quas in eisdem civitatibus iam habeamus, volumus non includere”³⁶. Z jego treści wynika, że gród w pierwszym lokacyjnym Toruniu (Starym Toruniu) znajdował się w obrębie miasta³⁷,

³² Zob. np. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 9; Hans MAERCKER, *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn in seiner früheren Ausdehnung vor der Abzweigung des Kreises Briesen i. J. 1888* (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens, Bd. 2), Danzig 1900, s. 551–552; T. JASIŃSKI, *Początki Torunia*, s. 24; M. ARSZYŃSKI, *Budownictwo warowne*, s. 117; T. TORBUS, *Die Konventsburgen*, s. 677; D. POLIŃSKI, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie*, s. 204; M. DYGO, op.cit., s. 64–65; S. SZCZEPAŃSKI, op.cit., s. 8–10.

³³ Zob. np. Tomasz JASIŃSKI, *Uwagi o rytmice Kroniki Piotra z Dusburga i Translacji św. Barbary. Przyczynek do studiów nad najstarszym dziejopisarstwem krzyżackim w Prusach*, [in:] *Pomerania – Prussia – Polonia. Rozprawy ofiarowane prof. Wiesławowi Długokęckiemu z okazji 65. urodzin*, red. Rafał KUBICKI, Gdańsk 2022, s. 221, 223.

³⁴ *Chronicon terrae Prussiae*, s. 50. Translokacja miasta miała miejsce w 1236 r., a jej przyczyną były ustawiczne wezbrania rzeki; zob. ibid., s. 50; J. HEISE, op.cit., s. 103; T. JASIŃSKI, *Toruń XIII–XIV wieku*, s. 120; D. POLIŃSKI, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie*, s. 177–178. Być może jakiś wpływ miała na to również ugoda zawarta w 1235 r. między księciem Konradem Mazowieckim a zakonem krzyżackim, która dotyczyła m.in. statusu posiadłości biskupstwa włocławskiego na obszarze ziemi chełmińskiej; zob. T. JASIŃSKI, *Toruń XIII–XIV wieku*, s. 120.

³⁵ S. JÓŹWIAK, *Centralne i terytorialne organy władzy*, s. 22; Maciej DORNA, *About the date when the foundation privilege was granted to Chełmno and Toruń*, *Zapiski Historyczne*, t. 80: 2015, z. 4, s. 85–102, DOI: <https://doi.org/10.15762/ZH.2015.55>.

³⁶ Karola CIEŚLESKA, *Przywileje lokacyjne Torunia*, Toruń 2008, s. 27.

³⁷ W pierwszym lokacyjnym Chełmnie (obecnej wsi Starogród) było jednak nieco odmiennie. Jak potwierdziły ostatnie badania geofizyczne oraz archeologiczne, pierwsza warownia krzyżacka i późniejszy murowany zamek znajdowały się na quasi-półwyspie wysoczyzny morenowej, na południowy zachód od miasta. Rezultaty tych prac badawczych zostały już szeroko omówione w literaturze; zob. np. Bogusz WASIK, *Najstarsze ośrodki miejskie – pierwsza lokacja Chełmna w świetle najnowszych wyników badań*, [in:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu*

co z kolei pokrywałoby się ze wspomnianym przekazem Piotra z Dusburga o powstaniu wokół niego ośrodka miejskiego. Już jakiś czas temu Roman Czaja zauważył, że miasta zakładane w okresie walk z Prusami w XIII w. miały stanowić istotną bazę wypadową do podboju kolejnych obszarów, dlatego też zakon krzyżacki dążył do organizowania założeń obronnych tworzonych przez warownię oraz miasto-przedzamcze³⁸. Tym samym nie należy wykluczać, że analogicznie postąpiono przy lokowaniu Torunia w 1232 r. Wówczas wzniesiony na brzegu gród byłby chroniony przez Wisłę od południa, a od najbardziej zagrożonej atakiem Prusów północnej strony – przez miasto z własnym systemem umocnień. Na obecność takowych wskazują wyniki badań nieinwazyjnych, przeprowadzonych w Starym Toruniu w latach 2017–2018. Dzięki zastosowaniu metody magnetycznej uchwycono anomalie wskazujące na obecność dwóch fos, biegnących w odległości około 20 m od siebie, a także (prawdopodobnie) dwóch bram po zachodniej i północnej stronie³⁹. Zapewne jednak miasto miało także umocnienia w postaci wałów i innych nadbudowanych konstrukcji, na co słusznie zwrócili również uwagę Piotr Wroniecki, Paweł Molewski i Romualda Uziembło⁴⁰. Co istotne, w ramach wspomnianych badań, na podstawie danych ALS, wykonano także mapę lokalnych deniwelacji (LRM), na której w pobliżu Wisły i wejścia do portu drzewnego widoczne są dwie struktury o rzutach zbliżonych do czworoboku, położone przypuszczalnie

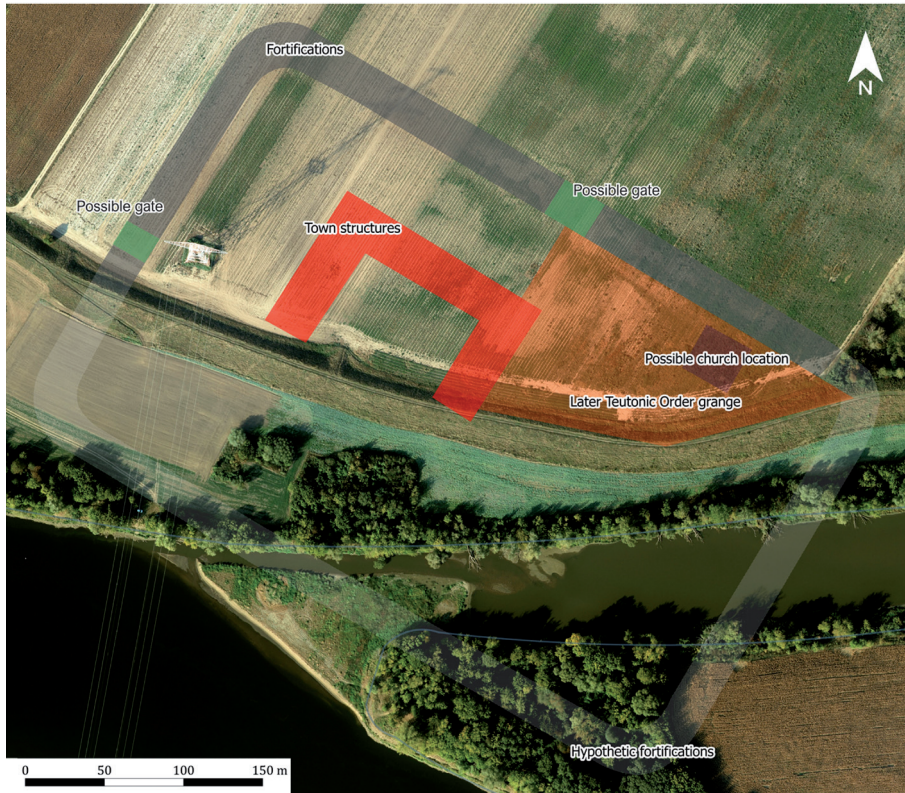
krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych, t. 2, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 239–247; idem, *Starogród – „Stare Chełmno”. Zamek i pierwsza lokacja miasta w świetle badań z lat 2016–2018*, [in:] *Dziedzictwo Torunia i ziemi chełmińskiej – odkrycia i reinterpretacje*, red. Monika JAKUBEK-RACZKOWSKA (Studia i materiały z dziedzictwa kulturowego Torunia i regionu, t. 4), Toruń 2021, s. 11–30; Marcin WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych i charakterystyka poziomów osadniczych*, [in:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 1, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 77–86; idem, *Najstarsze fazy osadnictwa krzyżackiego*, [in:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 2, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 33–35; idem, Bogusz WASIK, *Świat na pograniczu. Początki państwa krzyżackiego w świetle najnowszych badań*, [in:] *Studia z historii i archeologii architektury. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Zbigniewowi Pianowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. Paulina GO-RAZD-DZIUBAN, Paweł KOCAŃDA, Andrzej ROZWAŁKA, Rzeszów 2021, s. 599–627.

³⁸ Roman CZAJA, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992, s. 13.

³⁹ P. WRONIECKI, P. MOLEWSKI, R. UZIEMBŁO, *Pierwotna lokacja Torunia*, s. 83; idem, *Revealing the first location*, s. 285. O obecności relikwów zachodniej bramy mogą świadczyć dwie równoległe do siebie i prostopadłe do fos struktury, z kolei na istnienie północnej bramy wskazywałyby wyraźne przerwy w obu liniach fos. Przy czym zwrócono uwagę, że brak zarejestrowanych anomalii mógł być spowodowany złym stanem zachowania relikwów umocnień lub ich nieukończeniem; zob. *ibid.*

⁴⁰ *Ibid.*

w przestrzeni pierwszego lokacyjnego Torunia (il. 2, 3). Wschodnia, o bardziej regularnej formie, częściowo przecina zachodnią, co mogłoby sugerować, że jest ona młodsza (il. 3, 4 B, 4 C).

Il. 2. Proponowana rekonstrukcja układu przestrzennego pierwszego lokacyjnego Torunia oraz późniejszego folwarku krzyżackiego z zaznaczonymi anomaliami magnetycznymi
 Źródło: Piotr WRONIECKI, Paweł MOLEWSKI, Romualda UZIEMBŁO, *Revealing the first location of abandoned medieval town Toruń, Poland, with the use of integrated noninvasive research*, *Archaeological Prospection*, vol. 29: 2022, no. 2, s. 289, ryc. 14.

Nasuwa się zatem pytanie, czy zarejestrowana zachodnia struktura mogłaby być pozostałościami wzniesionej w 1231 r. warowni? Pod względem rzutu byłoby to dość prawdopodobne, gdyż czworoboczny obrys miały również wzniesione na tzw. surowym korzeniu krzyżackie obiekty obronne w Grucie i Słoszewach⁴¹, a jak przypuszczają Wojciech Chudziak i Jacek Bojarski, obiekt

⁴¹ Bogusz WASIK, *Początki krzyżackich zamków na ziemi chełmińskiej. Pierwsze warownie i obiekty murowane*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 24: 2016, s. 237, DOI: <https://doi.org/10.12775/AHP.2016.011>.

w Starym Toruniu mógł także powstać w miejscu wcześniej niezasiedlonym⁴². Udzielenie jednoznacznej odpowiedzi na postawione pytanie mogłyby umożliwić badania geofizyczne lub archeologiczne, jednak ze względu na znaczne zażrzwienie obszaru obu wspomnianych struktur możliwe było ich rozpoznanie wyłącznie za pomocą odwiertów⁴³. W obrębie zachodniej (północno-wschodni narożnik) wykonano jeden odwiert (nr 11), w którym stwierdzono obecność nieprzekształconych antropogenicznie warstw mułu oraz mulistych, grubo-, średnio- i drobnoziarnistych piasków (il. 5). Być może należałoby raczej wiązać je z powodzią z 1786 r., gdy obszar Starego Torunia został pokryty grubymi warstwami piasków i mulów⁴⁴. Wówczas potencjalne relikty pierwszych

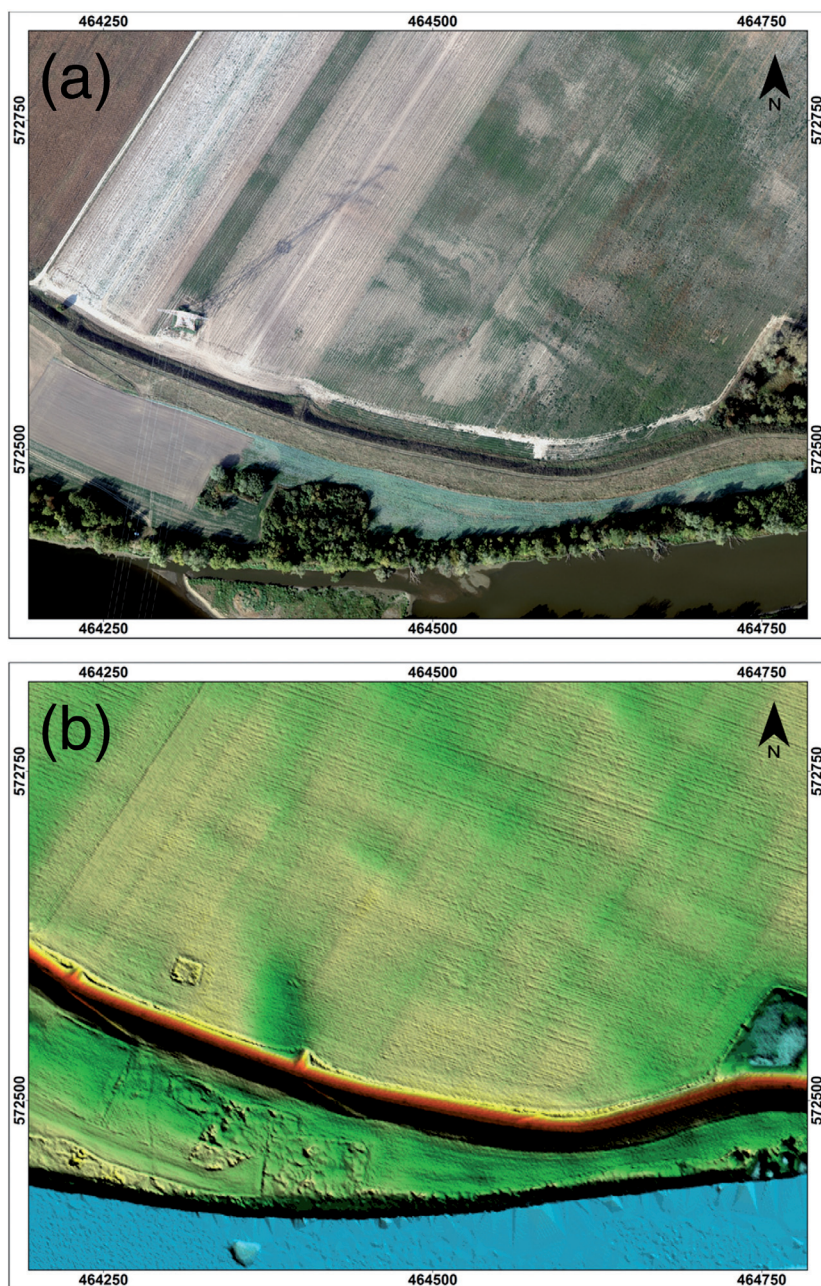

Il. 3. Lokalizacja struktur widocznych na mapie lokalnych deniwelacji (LRM), wykonanej na podstawie danych ALS: A – struktura zachodnia; B – struktura wschodnia.
Opr. autorka, wg Geoportal

⁴² W. CHUDZIAK, J. BOJARSKI, op.cit., s. 92, 101. Należy jednak zaznaczyć, że pobliski obszar był zasiedlony w XI–XII w., o czym mogą świadczyć wyniki badań sondażowych i powierzchniowych; zob. ibid., s. 92.

⁴³ Obszary obu struktur były wstępnie interpretowane jako domniemana lokalizacja kościoła św. Jana Chrzciciela; zob. P. WRONIECKI, P. MOLEWSKI, R. UZIEMBŁO, *Pierwotna lokalacja Torunia*, s. 86. Bardziej prawdopodobna jest jednak propozycja badacza przedstawiona w artykule z 2022 r. (eidem, *Revealing the first location*, s. 289, ryc. 14), gdyż jest ona zgodna z ustaleniami Tomasza Jasińskiego, zgodnie z którymi kościół był zlokalizowany w pobliżu granicy z wsią Przysiek, na terenie będącym od (co najmniej) schyłku XVIII w. częścią pola należącego do chłopca o nazwisku Wende; zob. T. JASIŃSKI, *Początki Torunia*, s. 26–27; idem, *Toruń XIII–XIV wieku*, s. 128.

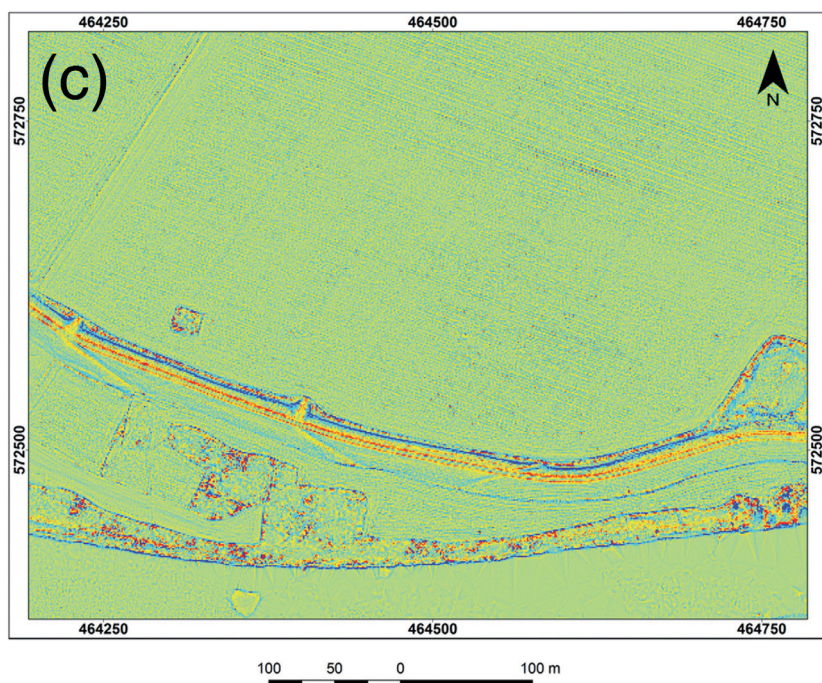
⁴⁴ Idem, *Toruń XIII–XIV wieku*, s. 123.

Il. 4a–b. Stary Toruń. Obszar objęty badaniami nieinwazyjnymi w latach 2017–2018:

a – zdjęcie lotnicze z 19 IX 2018 r.; b – cieniowany relief terenu

Źródło: Piotr WRONIECKI, Paweł MOLEWSKI, Romualda UZIEMBŁO, *Revealing the first location of abandoned medieval town Toruń, Poland, with the use of integrated noninvasive research*, *Archaeological Prospection*, vol. 29: 2022, no. 2, s. 280, ryc. 5.

Il. 4c. Stary Toruń. Obszar objęty badaniami nieinwazyjnymi w latach 2017–2018:
c – mapa lokalnych deniwelacji (LRM)

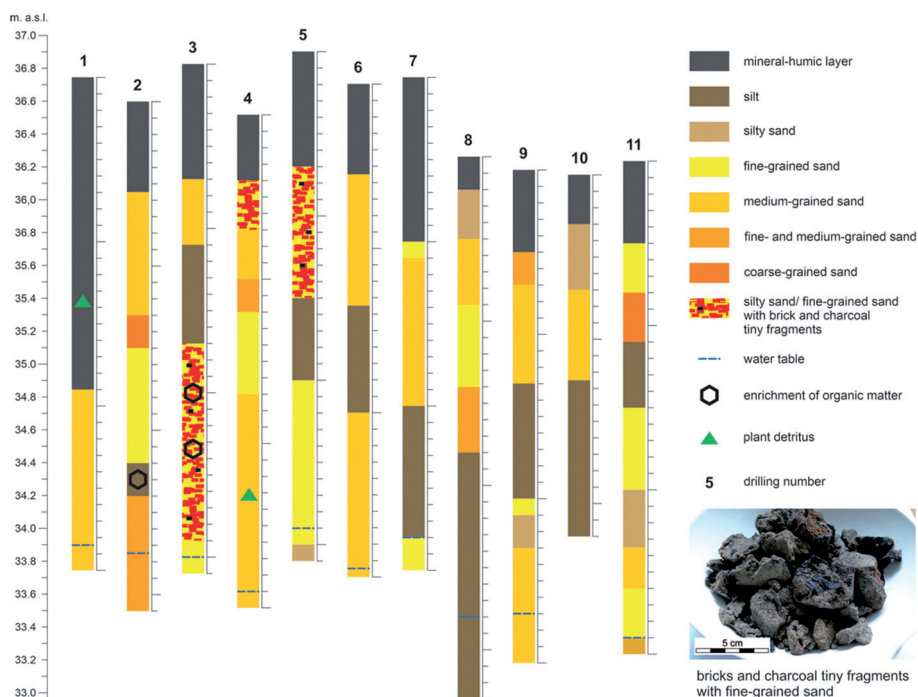
Źródło: Piotr WRONIECKI, Paweł MOLEWSKI, Romualda UZIEMBŁO, *Revealing the first location of abandoned medieval town Toruń, Poland, with the use of integrated noninvasive research*, *Archaeological Prospection*, vol. 29: 2022, no. 2, s. 280, ryc. 5.

krzyżackich fortyfikacji mogłyby zalegać głębiej, poniżej wymienionych sekwencji. Obecny stan badań uniemożliwia zatem formułowanie daleko idących wniosków w tej kwestii. Można jedynie ostrożnie stwierdzić, że wybudowany w 1231 r. gród był prawdopodobnie zlokalizowany na brzegu Wisły i w obrębie pierwszego lokacyjnego ośrodka miejskiego.

Po translokacji miasta w 1236 r. gród w Starym Toruniu pozostał, o czym informuje zapis w kronice Piotra z Dusburga⁴⁵. Jak już wspomniano, obszar ten miał istotne znaczenie ze względu na przeprawę rzeczną, dlatego też można przypuszczać, że pozostawiono tam bliżej nieznaną liczbę braci-rycerzy i świeckiego rycerstwa. Obecność krzyżackiej i świeckiej załogi nie była czymś nadzwyczajnym w początkowym okresie działalności Zakonu na ziemi chełmińskiej i pozostałych terenach zajmowanych przez Prusów w XIII w. Analogicznie

⁴⁵ *Chronicon terrae Prussiae*, s. 50.

postąpiono m.in. w warowniach Potterberg⁴⁶ (obecnie wieś Kałdus), Starckenberg (obecnie wieś Słup), a także w Dzierzgoniu i na wzgórzu św. Jerzego w Karszowii⁴⁷. Jednak przebywający wówczas w Starym Toruniu bracia nie tworzyli jeszcze konwentu z komturem na czele, gdyż urząd toruńskiego komtura powołano dopiero między lipcem 1248 a październikiem 1251 r., co zbiegło się w czasie z rozpoczęciem budowy murowanego zamku na terenie

Il. 5. Przekroje geologiczne opracowane na podstawie odwiertów wykonanych podczas badań w latach 2017–2018 na obszarze Starego Torunia

Źródło: Piotr WRONIECKI, Paweł MOLEWSKI, Romualda UZIEMBŁO, *Revealing the first location of abandoned medieval town Toruń, Poland, with the use of integrated noninvasive research*, *Archaeological Prospection*, vol. 29: 2022, no. 2, s. 286, ryc. 11.

⁴⁶ Warownia Potterberg mogła pełnić funkcję siedziby komtura ziemi chełmińskiej od lat czterdziestych do początku lat osiemdziesiątych XIII w.; zob. np. S. JÓZWIĄK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej*, s. 144; Dominika SZCZUPAK, *Kwestia lokalizacji siedziby (konwentu) komturów ziemi chełmińskiej w XIII – pierwszych dekadach XIV wieku*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia*, t. 36: 2020, s. 81–83, DOI: https://doi.org/10.12775/AUNC_ARCH.2020.005.

⁴⁷ *Chronicon terrae Prussiae*, s. 78, 83, 95–96, 123.

nowej lokacji⁴⁸. Niewykluczone, że zarząd powierzono tymczasowo zaufanym ludziom, niekoniecznie będącymi członkami zakonu krzyżackiego, co było praktykowane i wynikało z niewielkiej liczby braci-rycerzy w tym czasie⁴⁹. Nasuwa się jeszcze pytanie o przedział czasowy istnienia pierwszej starotoruńskiej warowni. Wiadomo, że w wystawionym 14 X 1346 r. przez wielkiego mistrza Heinricha Dusemera dokumencie, uposażającym kościół parafialny w Starym Toruniu trzema okolicznymi wsiami, znalazł się również zapis informujący o zobowiązaniu tamtejszego proboszcza i jego ucznia (kleryka) do modlitwy za licznych braci krzyżackich, pochowanych we wspomnianej świątyni⁵⁰. Jak już słusznie zauważyli badacze, prawdopodobnie były to pochówki osób przebywających tam w latach trzydziestych–czterdziestych XIII w.⁵¹ Znaczna liczba spoczywających tam braci rzeczywiście sugeruje co najmniej kilkunastoletni okres funkcjonowania obiektu obronnego. W tym miejscu warto odnotować, że już jakiś czas temu Tomasz Jasiński powiązał wspomniany w kronice Piotra z Dusburga przy wydarzeniach z czasów pierwszego powstania pruskiego (1242–1249) Toruń ze Starym Toruniem⁵². Zwraca jednak uwagę brak zastosowania w przekazie wyrażenia „alten”, „alden” lub „alde”, używanego dla tej lokalizacji w dokumentach, inwentarzach i korespondencji od 1262 r.⁵³ W związku z tym nie można mieć całkowitej pewności, czy kronikarz miał na myśli Stary Toruń (tak jak to zinterpretował Jasiński), czy może raczej warownię w translokowanym w Toruniu⁵⁴. Jednocześnie zastanawia, że Piotr z Dusburga nie podjął się odróżnienia tych dwóch miejsc, skoro czyniono to już w latach sześćdziesiątych XIII w.⁵⁵ Reasumując, obecny stan badań pozwala jedynie przypuszczać,

⁴⁸ S. JÓŹWIAK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej*, s. 35, 46. W miejscu murowanego zamku w Toruniu istniała również starsza warownia, użytkowana przez Krzyżaków, co można stwierdzić na podstawie wyników badań archeologicznych z lat sześćdziesiątych XX w.; zob. Jadwiga CHUDZIAKOWA, Andrzej KOLA, *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu. Badania z 1958–1966 r.* (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Archeologiczne, nr 6), Warszawa–Poznań 1974, s. 35–37, 42–43; B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 241.

⁴⁹ S. JÓŹWIAK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej*, s. 250.

⁵⁰ T. JASIŃSKI, *Początki Torunia*, s. 26; Sławomir JÓŹWIAK, Janusz TRUPINDA, *Pogrzeby, pochówki i sposoby upamiętnienia braci Zakonu Niemieckiego w średniowiecznych Prusach. Kilka uwag w kontekście funkcjonowania kaplicy św. Anny*, [in:] *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. Janusz HOCHLEITNER, Mariusz MIERZWIŃSKI, Malbork 2016, s. 30.

⁵¹ S. JÓŹWIAK, J. TRUPINDA, *Pogrzeby, pochówki i sposoby upamiętnienia*, s. 30.

⁵² T. JASIŃSKI, *Toruń XIII–XIV wieku*, s. 121–122.

⁵³ Zob. np. GStAPK, OBA, Nr. 3654; GStAPK, OBA, Nr. 7619, k. 23; GStAPK, OBA, Nr. 7628a, k. 44; PUB, Bd. 1, H. 2, hrsg. v. August SERAPHIM, Königsberg 1909, nr 156 B; G.A., s. 427, 432, 433, 436, 438, 440, 443, 445, 446, 448, 451, 454, 456, 460.

⁵⁴ Zob. przyp. 44.

⁵⁵ PUB, nr 156 B.

że wybudowany w 1231 r. obiekt obronny zapewne istniał przez co najmniej kilkanaście lat, być może do połowy XIII w., kiedy to miał być przeniesiony na teren istniejącej od 1236 r. nowej lokacji Torunia⁵⁶.

Zarysowuje się tu jeszcze jeden problem: czy w miejscu pierwszej krzyżackiej warowni w Starym Toruniu wzniesiono z czasem murowany zamek. Z przeprowadzonych dotychczas badań archeologicznych na obszarze ziemi chełmińskiej wynika, że zamki o nieregularnym rzucie (Bierzgłowo, Grudziądz, Pokrzywno, Rogóźno, Starogród, Toruń) powstały w miejscach wcześniejszych warowni, których umocnienia niszczone fragmentarycznie (górne poziomy) lub całkowicie jeszcze przed rozpoczęciem prac budowlanych. Obwód tych zamków powtarzał wówczas przebieg starszych fortyfikacji, choć mogło to być również uwarunkowane zamiarem dostosowania się do topografii terenu, tak jak prawdopodobnie stało się w Grudziądzu⁵⁷. Z kolei zamki regularne wznoszono zazwyczaj na tzw. surowym korzeniu, z wyjątkiem Lipienka i Rogóźna, gdyż w obrębie ich parchamów (międzymurzy) odsłonięto relikty drewniano-ziemnych wałów⁵⁸. W przypadku Starego Torunia znacznym utrudnieniem jest brak rozpoznania metodą wykopaliskową wspomnianej już wschodniej struktury, uwidocznionej na mapie lokalnych deniwelacji w pobliżu Wisły i wejścia do portu drzewnego. Jej czworoboczny obrys oraz wcięcie w zachodnią (starszą?) strukturę mogłyby sugerować, że wybudowano tam późniejszy obiekt o regularnym rzucie. Wówczas byłby on, obok Radzyna Chełmińskiego, Papowa Biskupiego i Kowalewa Pomorskiego⁵⁹, zamkiem wzniesionym w pobliżu starszego grodu. Ze względu na niedostateczny stan badań kwestia ta musi jednak pozostać nierozstrzygnięta.

Punktem wyjścia do dalszych rozważań nad potencjalną lokalizacją zamku w Starym Toruniu może być list toruńskiego komtura Albrechta Kalba do wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausen, zredagowany 4 IV 1447 r. i zawierający informację o szkodach powstałych wskutek spływającego Wisłą lodu (kry). W Starym Toruniu doszło wówczas do uszkodzenia wzniesienia wraz

⁵⁶ S. JÓŹWIAK, J. TRUPINDA, *Pogrzeby, pochówki i sposoby upamiętnienia*, s. 30.

⁵⁷ B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 237, 239; idem, *Starogród – „Stare Chełmno”*, s. 15–16; Marcin WIEWIÓRA, *Gród i zamek w państwie krzyżackim – miejsce tradycji czy tradycja miejsca?*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 24: 2016, s. 202–205, DOI: <https://doi.org/10.12775/AHP.2016.010>; idem, *Najstarsze krzyżackie warownie*, [in:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 2, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 239; M. WIEWIÓRA, B. WASIK, op.cit., s. 608–609.

⁵⁸ M. WIEWIÓRA, *Gród i zamek*, s. 199–200, 222; idem, *Stratygrafia warstw kulturowych*, s. 35; idem, *Najstarsze fazy osadnictwa*, s. 239.

⁵⁹ Idem, *Gród i zamek*, s. 222.

z „gemachem”⁶⁰. Tym samym nie ulega wątpliwości, że znajdowało się ono w pobliżu Wisły, na co zwrócili już uwagę Michalina Duda i Sławomir Józwiak⁶¹. W tym miejscu nasuwa się pytanie, czy wspomniane w liście wzniesienie było naturalne, czy też w pewnym zakresie zostało ukształtowane sztucznie poprzez wykonanie nasypów ziemnych⁶²? Dla obszarów teras rzecznych w okolicach Torunia charakterystyczne są wzniesienia wydmore⁶³, jednak nie można jednoznacznie stwierdzić, czy takowe istniały w średniowieczu w omawianej lokalizacji. Teren ten tworzyły przede wszystkim piaski i mułki⁶⁴, co za tym idzie, jeśli znajdowało się tam jakieś wzniesienie wydmore, to mogło ono ulec rozmyciu wskutek częstych powodzi⁶⁵. Poziom terasy I, na której zlokalizowany jest Stary Toruń, położony jest na poziomie 36–38 m n.p.m.⁶⁶ Gdyby wzmiankowane przez toruńskiego komtura wzniesienie z „gemachem” zostało ukształtowane sztucznie, to wówczas musiano by wykonać nasyp o *plateau* znajdującym się co najmniej na wysokości 40 lub nieco ponad 40 m n.p.m. Obszar wspomnianej już czworobocznej struktury, mogącej być potencjalną lokalizacją zamku, obecnie ma wysokość około 36–37 m n.p.m. (il. 4 B). W jego

⁶⁰ GStAPK, OBA, Nr. 9321. Wyrażenie „gemach” było stosowane dla określenia wolnostojących budynków (gospodarczych lub mieszkalnych) bądź kondygnacji w obrębie dużych wnętrz; zob. Sławomir JÓZWIAK, Janusz TRUPINDA, *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012, s. 110. Szerzej zob. *ibid.*, s. 109–146.

⁶¹ M. DUDA, S. JÓZWIAK, *op.cit.*, s. 58.

⁶² Wykonywanie nasypów stanowiło część prac budowlanych zarówno przy zamkach nieregularnych, jak i regularnych. Ich treść oraz miąższość były zróżnicowane i uwarunkowane nie tylko topografią terenu, lecz także obecnością (lub nie) starszych warowni. Zagadnienie to zostało szeroko omówione przez Bogusza Wasikę; zob. Bogusz WASIK, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej od XIII do XV wieku*, Toruń 2016, s. 74–126.

⁶³ Anna TOMCZAK, *Środowisko geograficzne Torunia i okolic*, [in:] *Historia Torunia*, t. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, red. Marian BISKUP, Toruń 1999, s. 31.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 36.

⁶⁵ Wezbrania wody w Wiśle, według kroniki Piotra z Dusburga, przyczyniły się do translokowania miasta w obecne miejsce; zob. *Chronicon terrae Prussiae*, s. 50. Niewykluczone, że obszar Starego Torunia został zalany podczas wiosennej powodzi w 1331 r.; zob. *Abschnitten aus der Chronik Detmar's von Lübeck*, hrsg. v. Ernst STREHLKE, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, hrsg. v. Theodor HIRSCH, Max TÖPPEN, Ernst STREHLKE, Leipzig 1866, s. 69–70. W XV w. do powodzi w rejonie Torunia doszło dwukrotnie, a kolejne miały miejsce w XVI, XVII i pierwszej połowie XVIII w., co potwierdzają przekazy pisane; zob. Piotr OLIŃSKI, *Wylewy Wisły w ziemi chełmińskiej w XV–XVIII w. w świetle źródeł narracyjnych*, [in:] *Město a voda. Praha, město u vody. Sborník příspěvků z 22. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy*, red. Olga FEJTOVÁ, Václav LEDVINKA, Jiří PEŠEK (Documenta Pragensia, vol. 24), Praha 2005, s. 97. Warto jeszcze wspomnieć o zaobserwowaniu podczas badań w latach 2017–2018 w Starym Toruniu śladów po stożku napływowym o zarysie wachlarza, powstałym podczas jednego z wylewów Wisły; zob. P. WRONIECKI, P. MOLEWSKI, R. UZIEMBŁO, *Revealing the first location*, s. 287.

⁶⁶ A. TOMCZAK, *op.cit.*, s. 30.

obrębie wykonano cztery odwierty (nr 7, 8, 9, 10)⁶⁷, w których wydzielono sekwencje mulistych, drobno- i średnioziarnistych piasków oraz mułu. Największą miąższość miała warstwa mułu (około 0,70–1,40 m), później średnioziarniste piaski (około 0,40–0,90 m), przemieszane drobno- i średnioziarniste i muliste (około 0,20–0,40 m), a najmniejszą drobnoziarniste (około 0,15–0,60 m) (il. 5). Nie stwierdzono w nich jednak jakiegokolwiek materiału zabytkowego, pozwalającego określić chociażby ich przybliżoną chronologię. Znacznym utrudnieniem jest również brak rozpoznanego szerszego kontekstu zarejestrowanych sekwencji. Być może należałoby je interpretować podobnie, jak przy kwestii lokalizacji pierwszej warowni, zatem jako powstałe podczas powodzi, a potencjalne warstwy nasypowe zalegałyby wtedy poniżej nich – o ile rzeczywiście był to obszar zamku. Pewne jest jedynie to, że musiał być zlokalizowany na wzniesieniu w bezpośredniej bliskości Wisły.

Warto jeszcze krótko wspomnieć o wyrażeniu „koche”, którego użyto w przywołanym liście z 4 IV 1447 r.⁶⁸ Wydawać by się mogło, że komtur toruński miał na myśli jakąś kuchnię w Starym Toruniu, lecz biorąc pod uwagę kontekst zdania, najprawdopodobniej ten rzeczownik należałoby tłumaczyć jako nasyp⁶⁹. Co istotne, z treści źródła wynika, że nie stanowił on wzniesienia, na którym znajdował się wówczas „gemach”. Być może zatem był to rodzaj usypanego wału, mającego chronić Stary Toruń przed wylewami Wisły, co byłoby jak najbardziej uzasadnione dla tego obszaru. Obecny stan badań nie pozwala jednak na sformułowanie jednoznacznego wniosku w tej kwestii.

POTENCJALNA FORMA ARCHITEKTONICZNA

Brak rozpoznania metodą wykopaliskową omówionych wyżej potencjalnych obszarów lokalizacji siedziby krzyżackiego urzędnika w Starym Toruniu uniemożliwia pełne zrekonstruowanie formy architektonicznej zarówno najstarszego, jak i późniejszego obiektu. Na podstawie wyników prac badawczych w obrębie innych zamków na terenie ziemi chełmińskiej można podjąć próbę wskazania potencjalnej konstrukcji oraz lokalizacji umocnień i zabudowy wewnętrznej warowni w Starym Toruniu, przy czym od razu należy podkreślić, że ze względu na wspomniany powód rozważania te będą mieć jedynie hipotetyczny charakter.

Z treści kroniki Piotra z Dusburga wynika, że wzniesiona w 1231 r. warownia została otoczona ogrodzeniem z tylko jednym wejściem, a w jej obrębie znajdował się dąb⁷⁰. Warto w tym miejscu przyjrzeć się nieco bliżej kwestii

⁶⁷ P. WRONIECKI, P. MOLEWSKI, R. UZIEMBŁO, *Revealing the first location*, s. 284, ryc. 9.

⁶⁸ GStAPK, OBA, Nr. 9321.

⁶⁹ Matthias LEXER, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, Bd. 1: A–M, Leipzig 1872, s. 1660.

⁷⁰ *Chronicon terrae Prussiae*, s. 50.

wzmiankowanego przez kronikarza dębu. Jednym z pierwszych badaczy, który zwrócił uwagę na to zagadnienie, był Tomasz Jasiński. Sformułował on przypuszczenie, że dąb być może był użytkowany tak, jak wieże w grodach⁷¹. Przeprowadzone dotychczas badania wskazują na wykorzystywanie przez Krzyżaków okazałych i samotnie stojących drzew jako punktów obserwacyjnych i wartowniczych⁷². Można zatem przypuszczać, że dąb w Starym Toruniu pełnił właśnie taką funkcję. Wówczas na jego konarach (odpowiednio przyciętych?) mogłyby znajdować się najprawdopodobniej drewniane elementy obronne, np. o formie zbliżonej do krenelażu chroniącego chodnik lub podest po jego wewnętrznej stronie. Ponadto istnieje możliwość, że przypisywano mu już wówczas również znaczenie symboliczne, gdyż dęby były niekiedy postrzegane jako żywe pomniki w miejscach istotnych wydarzeń⁷³. W przypadku Starego Torunia mógłby on symbolizować rozpoczęcie walk z pogańskimi plemionami pruskimi, a jednocześnie początek kształtowania się obszaru władztwa zakonu krzyżackiego.

Jeśli chodzi o obwód obronny starotoruńskiej warowni, jak już wspomniano, miała ona być otoczona bliżej nieokreślonym ogrodzeniem z jednym wejściem. W pierwotnym przywileju chełmińskim (1232) określono ją, wraz z obiektem w Chełmnie (Starogrodzie), jako „municio”⁷⁴, co również dostrzegł Jasiński⁷⁵. Powołując się na funkcjonujące w literaturze ustalenia, uznał, że wspomnianego wyrażenia używano w odniesieniu do prostych konstrukcji obronnych z użyciem zasieków⁷⁶. Obecność prostych umocnień jest wysoce prawdopodobna, gdyż w okresie walk z plemionami pruskimi w XIII w. istotne było szybkie i sprawne zbudowanie fortyfikacji, umożliwiających nie tylko skuteczną obronę i kontrolę osadnictwa na zajętych już obszarze, lecz także stanowiących bazę wypadów do dalszych działań zbrojnych⁷⁷. Zasadniczym elementem pierwszych krzyżackich obiektów obronnych były wały, przez co były one postrzegane jako kontynuacja wczesnośredniowiecznego budownictwa grodowego, jednak jak słusznie zauważył Bogusz Wasik, jest to uproszczenie⁷⁸.

⁷¹ T. JASIŃSKI, *Początki Torunia*, s. 24.

⁷² D. POLIŃSKI, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie*, s. 204–205; S. SZCZEPAŃSKI, op.cit., s. 7–20; Marian ARSZYŃSKI, *Zamki i umocnienia zakonu krzyżackiego i hierarchii kościelnej w Prusach*, [in:] *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. Roman CZAJA, Andrzej RADZIWIŃSKI, Toruń 2013, s. 55–56.

⁷³ M. DYGO, op.cit., s. 64–65.

⁷⁴ W treści przywileju zastosowano rzeczownik w liczbie mnogiej – „municiones”; zob. K. CIESIELSKA, op.cit., s. 27.

⁷⁵ T. JASIŃSKI, *Początki Torunia*, s. 24.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ M. ARSZYŃSKI, *Budownictwo warowne*, s. 118–119; B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 244.

⁷⁸ B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 234.

Wiek XIII, szczególnie jego druga ćwierć i druga połowa, to przede wszystkim czas feudalizacji stosunków społecznych i kolonizacji. Z tymi procesami związana była budowa tzw. zamków typu przejściowego, zapewniających właściwy nadzór osadnictwa i zagospodarowywania nowych terytoriów, których funkcjonowanie potwierdziły wyniki badań czeskich archeologów⁷⁹. Ustalili oni, że tego rodzaju obiekty na obszarze Czech były wznoszone w miejscach wcześniej niezasiedlonych i miały usypane z ziemi wały, pozbawione wewnętrznych konstrukcji drewnianych, lecz ich stoki były wzmocnione drewnianymi ścianami lub kamiennymi płaszczami⁸⁰. Definicji zamków typu przejściowego odpowiadały trzynastowieczne krzyżackie warownie, co zostanie ukazane w dalszej części rozważań. Ponadto należy tu podkreślić, że czeskie rozwiązania mogły być znane Krzyżakom ze względu na utrzymywanie kontaktów politycznych oraz powiązania administracyjne czeskich i pruskich posiadłości zakonu krzyżackiego⁸¹. Z dotychczasowych badań archeologicznych w obrębie zamków

Il. 6. Unisław – wykop nr 1. Zdjęcie dna wykopu z widocznymi relikami nawarstwień wału pierwszej krzyżackiej warowni

Źródło: Marcin WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych i charakterystyka poziomów osadniczych*, [in:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 1, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 63, ryc. 62.

⁷⁹ Ibid., s. 235.

⁸⁰ Ibid., s. 235–236 (tam też dalsza literatura).

⁸¹ Ibid., s. 244.

na terenie ziemi chełmińskiej wynika, że najstarsze warownie budowano na zrębach wczesnośredniowiecznych obiektów lub na tzw. surowym korzeniu. W pierwszym przypadku naśladowały one obrys starszych grodów, przez co ich rzut był zbliżony do owalu lub podkowy (np. Słup, Toruń, Wieldządz), a w drugim mogły one mieć także czworoboczną formę (np. Gruta i Słoszewy)⁸². Do usypania ich wałów wykorzystywano m.in. glinę, gliniaste piaski oraz piaski, a ich stoki wzmacniano palisadą (Słoszewy), drewnianą konstrukcją opartą na palach (Gruta) lub płaszczem kamiennym z różnej wielkości eratyków⁸³ (Unisław – il. 6).

Niewykluczone, że wały z płaszczami kamiennymi mogły być jeszcze dodatkowo stabilizowane drewnianymi konstrukcjami, tak jak to mogło mieć miejsce w Unisławiu, co stwierdzono na podstawie zarejestrowanych fragmentów węgli drzewnych, spalenizny oraz negatywu palika⁸⁴. Powyższe spostrzeżenia dowodzą zatem, że trzynastowieczne krzyżackie warownie rzeczywiście odpowiadały definicji zamków typu przejściowego. Prawdopodobnie na koronie wałów przebiegały także chodniki osłonięte przedpiersiami i krenelazem⁸⁵. Co jeszcze warto podkreślić, w obrębie obiektów mogły znajdować się również wieże, na co pośrednio wskazuje zapis w kronice Piotra z Dusburga, odnoszący się do zdobycia Bierzgłowa podczas drugiego powstania pruskiego (1260–1274)⁸⁶. Stosowano wówczas także wysunięte przeszkody w postaci fosy, co z kolei może potwierdzić odkrycie takowej w Starogrodzie⁸⁷.

Biorąc pod uwagę powyższe kwestie, można przypuszczać, że pierwszy krzyżacki obiekt w Starym Toruniu wpisywał się w rozwiązania stosowane wówczas w architekturze obronnej na obszarze ziemi chełmińskiej. Zasadniczym elementem fortyfikacji było wspomniane już ogrodzenie z jednym wejściem, wzmiankowane w kronice Piotra z Dusburga, pod którym być może należy doszukiwać się ziemnego wału wzmocnionego konstrukcją drewnianą, np. palisadową. Jego korona mogła być zaopatrzona w przedpiersia lub krenelaze, za którymi przebiegałby chodnik obronny. W literaturze przedmiotu sugerowano, że warownia powstała na tzw. surowym korzeniu⁸⁸, wówczas jej rzut mógłby być zbliżony do czworoboku (podobnie jak w Grucie i Słoszewach – zob. wyżej),

⁸² Ibid., s. 237.

⁸³ Ibid., s. 240; M. WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych*, s. 61–62, 88; idem, *Najstarsze fazy osadnictwa*, s. 30–31.

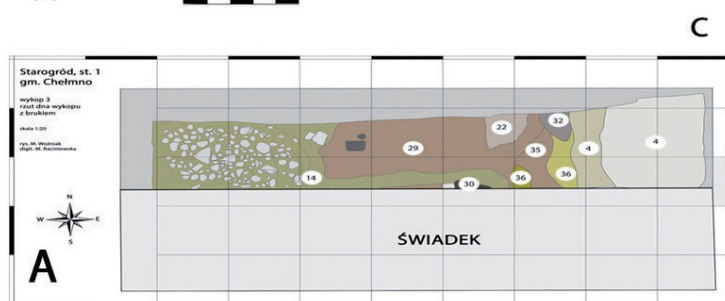
⁸⁴ Idem, *Stratygrafia warstw kulturowych*, s. 61–62.

⁸⁵ M. ARSZYŃSKI, *Budownictwo warowne*, s. 129.

⁸⁶ *Chronicon terrae Prussiae*, s. 125–126; zob. też M. WIEWIÓRA, *Najstarsze krzyżackie warownie*, s. 238.

⁸⁷ M. WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych*, s. 78; idem, *Najstarsze fazy osadnictwa*, s. 35.

⁸⁸ W. CHUDZIAK, J. BOJARSKI, op.cit., s. 92.

Il. 7. Starogród – wykop nr 3: A – fragmenty ceramiki naczyniowej (A), fragment cegły z warstwy związanej z najstarszym osadnictwem krzyżackim (B), rzut dna wykopu (C);

B – widok ogólny dna wykopu

Źródło: Marcin WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych i charakterystyka poziomów osadniczych*, [in:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 1, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 82, ryc. 94.

Il. 7. Starogród – wykop nr 3: C – rów fundamentowy;

D – bruk kamienny związany z najstarszym osadnictwem krzyżackim

Źródło: Marcin WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych i charakterystyka poziomów osadniczych*, [in:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 1, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 82, ryc. 94.

na co wskazywałyby także kształt struktury czytelnej na mapie lokalnych deniwelacji, mogącej być obszarem jej potencjalnej lokalizacji, co omówiono już wcześniej. Wał być może był poprzedzony zasiekami⁸⁹ lub fosą, choć trzeba zauważyć, że wykonane w latach 2017–2018 pomiary magnetyczne nie wykazały obecności anomalii wskazujących na jej obecność w branych tu pod uwagę miejscach⁹⁰. Obiekt najprawdopodobniej miał jeszcze punkt obserwacyjno-wartowniczy, którego funkcję zapewne pełnił znany z przekazu kronikarskiego dąb.

Pozostaje jeszcze rozważyć kwestię potencjalnej zabudowy wewnętrznej. Budynki znajdujące się w obrębie najstarszych warowni krzyżackich zazwyczaj były sprzężone z wałem (Słup, Słoszewy) lub dostawiane do jego wewnętrznego lica (Gruta, Toruń). O ich formie architektonicznej można wnioskować na podstawie odkrywanych negatywów bądź reliktów fundamentów. W Toruniu odsłonięto konstrukcję wykonaną z kamieni niespojonych zaprawą, będącą prawdopodobnie fundamentem budynku o konstrukcji szkieletowej, np. szachulcowej⁹¹. Podobny budynek musiał funkcjonować również w Starogrodzie, gdzie odkryto rów o długości 0,50 m i szerokości około 0,60 m, z zalegającymi wewnątrz drobnymi otoczakami i gliną, które zinterpretowano jako pozostałości fundamentu⁹² (il. 7 C). Konstrukcję szachulcową miały na pewno obiekty funkcjonujące w warowniach w Słupie i Słoszewach. W odniesieniu do tych lokalizacji możliwe było określenie ich wymiarów: 14 x 6,5 m (Słup) oraz 13 x 7,5 m (Słoszewy)⁹³. Z kolei w Grudziądzu jeden z budynków był drewniany, co stwierdzono na podstawie zarejestrowanego negatywu ściany⁹⁴ (il. 8), a w Grucie udało się ustalić, że część tamtejszej zabudowy wzniesiono zapewne w konstrukcji zrębowej⁹⁵. W obrębie krzyżackich warowni mogły jednak znajdować się również pojedyncze, częściowo murowane obiekty, o czym mogą świadczyć drobiny gruzu i zaprawy lub fragmenty cegieł, które odkryto

⁸⁹ S. SZCZEPAŃSKI, op.cit., s. 8.

⁹⁰ P. WRONIECKI, P. MOLEWSKI, R. UZIEMBŁO, *Revealing the first location*, s. 284, ryc. 9.

⁹¹ J. CHUDZIAKOWA, A. KOLA, op.cit., s. 35–36; B. WASIK, *Budownictwo zamkowe*, s. 211; idem, *Początki krzyżackich zamków*, s. 241.

⁹² M. WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych*, s. 82; idem, *Najstarsze fazy osadnictwa*, s. 33; B. WASIK, *Starogród – „Stare Chełmno”*, s. 16; M. WIEWIÓRA, B. WASIK, op.cit., s. 609.

⁹³ Andrzej KOLA, *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu* (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Archeologiczne, nr 9), Toruń 1991, s. 91, 106–111; B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 240–241.

⁹⁴ Marcin WIEWIÓRA, *Stratygrafia kulturowa Góry Zamkowej. Synchronizacja warstw i analiza obiektów kulturowych*, [in:] *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2012, s. 108–109; B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 241.

⁹⁵ B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 241.

w Starogrodzie⁹⁶, Unisławiu i Wieldzadzu⁹⁷, choć ich pozostałości można również interpretować ogólnie jako dowód na używanie ceramiki budowlanej, np. w postaci dachówek lub cegieł z urządzeń grzewczych⁹⁸.

Il. 8. Grudziądz. Negatyw budynku o drewnianej konstrukcji, prawdopodobnie funkcjonującego w obrębie pierwszej krzyżackiej warowni. Fot. Marcin Wiewióra

Zabudowa wewnętrzna pełniła przede wszystkim funkcje mieszkalne i gospodarcze⁹⁹, jednak dla właściwego egzystowania przebywających tam Krzyżaków niezbędne były jeszcze kaplica oraz refektarz, na co zwrócono już uwagę w literaturze przedmiotu¹⁰⁰. Być może kaplicą był obiekt, którego pozostałości

⁹⁶ Odkryty tam fragment połówki cegły z zachowaną główką o wymiarach 65 x 100 mm zalegał na poziomie związanym z funkcjonowaniem warowni w drugiej ćwierci XIII w.; zob. M. WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych*, s. 82; M. WIEWIÓRA, B. WASIK, op.cit., s. 609. Tym samym można ją uznać za najstarszą cegłę związaną z krzyżackim budownictwem obronnym na obszarze ziemi chełmińskiej.

⁹⁷ B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 241; M. WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych*, s. 61, 68, 82; idem, *Najstarsze krzyżackie warownie*, s. 237; M. WIEWIÓRA, B. WASIK, op.cit., s. 609.

⁹⁸ M. WIEWIÓRA, *Najstarsze krzyżackie warownie*, s. 237.

⁹⁹ M. ARSZYŃSKI, *Budownictwo warowne*, s. 129; idem, *Zamki i umocnienia*, s. 56.

¹⁰⁰ Idem, *Zamki i umocnienia*, s. 56; B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 242.

odkryto pod wschodnią częścią południowego skrzydła zamku wysokiego w Toruniu¹⁰¹. Sugerowałaby to jego lokalizacja: pod późniejszą kaplicą na pierwszej kondygnacji wspomnianego skrzydła, jednak obecnie brak jakichkolwiek przesłanek dla zweryfikowania tego przypuszczenia¹⁰². Natomiast konstrukcją związaną z refektarzem mogły być relikty pieca akumulacyjnego (z zalegającymi wewnątrz niewielkimi, okopconymi otoczkami), związane z II fazą (druga połowa XIII – pierwsza ćwierć XIV w.) funkcjonowania warowni w Unisławiu¹⁰³, za czym przemawiałyby dotychczasowe ustalenia, z których wynika, że właśnie te wnętrza najczęściej ogrzewano tego rodzaju urządzeniami grzewczymi¹⁰⁴. W podanym przedziale chronologicznym istniała tam również pracownia metalurgiczna, co stwierdzono na podstawie odkrytych grudek żużłu, przetopionego żelaza oraz półfabrykatu grotu beltu¹⁰⁵.

Wydaje się prawdopodobne, że tak jak w przypadku umocnień, także pod względem zabudowy wewnętrznej Stary Toruń nie odbiegał od innych krzyżackich obiektów obronnych z obszaru ziemi chełmińskiej. W jego obrębie znajdowałyby się wówczas budynki o charakterze mieszkalnym (być może wyposażone w murowane urządzenia grzewcze), gospodarczym, produkcyjnym oraz zapewne sakralnym, wybudowane w technice szkieletowej (np. szachulcowej) lub drewnianej (np. zrębowej). Nie można też całkowicie wykluczać obecności pojedynczych, częściowo murowanych konstrukcji lub krytych dachówkami. Z kolei jeśli chodzi o ich lokalizację, to niewątpliwie były dostawione do lica wewnętrznego wału lub były z nim sprzężone.

Przy rozważaniach na temat potencjalnej lokalizacji zasygnalizowano już, że w świetle dotychczasowego stanu badań nie można mieć pewności, czy późniejszy murowany obiekt powstał w miejscu starszej warowni w typie zamku przejściowego, czy też w jej pobliżu. To, że miał on murowaną konstrukcję, można stwierdzić na podstawie rzeczownika „gemach”, użytego na określenie budynku we wspomnianym kilkukrotnie liście toruńskiego komtura z 4 IV 1447 r.¹⁰⁶ Najczęściej wyrażenie to pojawiało się w źródłach pisanych dotyczących zamków komturskich¹⁰⁷, jednak stosowano je również w odniesieniu do zamków będących siedzibami niższych rangą urzędników krzyżackich, czego przykładem

¹⁰¹ O reliktach tego obiektu zob. wyżej.

¹⁰² B. WASIK, *Początki krzyżackich zamków*, s. 241.

¹⁰³ M. WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych*, s. 76; idem, *Najstarsze fazy osadnictwa*, s. 31.

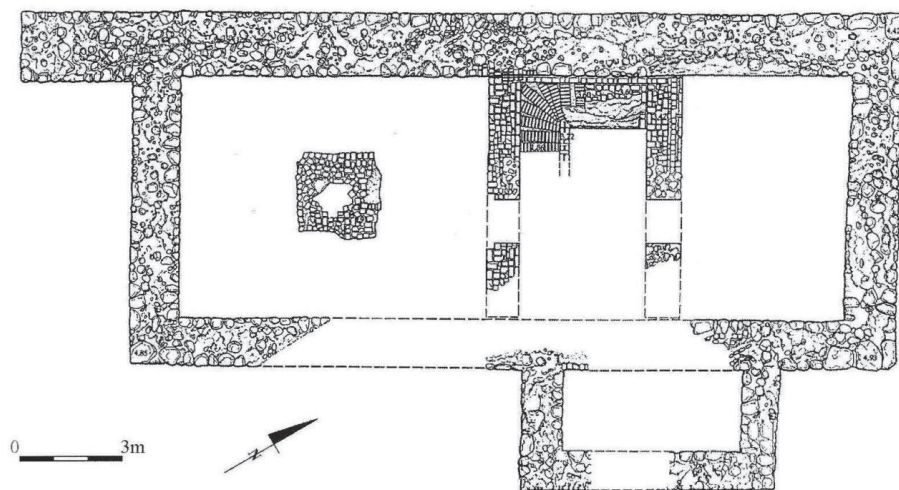
¹⁰⁴ Dominika SZCZUPAK, *Higiena i zdrowie na zamkach w państwie krzyżackim w Prusach (XIII–XV w.) w świetle badań archeologiczno-architektonicznych* (praca magisterska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Toruń 2021, s. 127.

¹⁰⁵ M. WIEWIÓRA, *Stratygrafia warstw kulturowych*, s. 68; idem, *Najstarsze fazy osadnictwa*, s. 31.

¹⁰⁶ GStAPK, OBA, Nr. 9321; zob. też M. DUDA, S. JÓŹWIAK, op.cit., s. 58.

¹⁰⁷ S. JÓŹWIAK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie zamki komturskie*, s. 109–146.

może być Puck¹⁰⁸. Warto zatem przyrzeć się bliżej jego formie architektonicznej. Badania archeologiczne wykazały, że główną częścią tamtejszego zamku (siedziby rybackiego¹⁰⁹), datowanego na schyłek XIV i początek XV w., był podpiwniczony budynek na rzucie wydłużonego prostokąta (22,5 x 10,5 m) z aneksem (7,5 x 3,5 m), który zapewne pełnił funkcję wejścia (il. 9).

Il. 9. Puck. Rzut poziomy pozostałości fundamentów głównego budynku zamkowego
Źródło: Jerzy KRUPPÉ, Martyna MILEWSKA, *Dzieje zamku w Pucku* (Źródła Archeologiczne do Dziejów Pucka, t. 1), Warszawa 2014, s. 39, ryc. 15.

Jego fundamenty posadowiono na wykonanej na piasku calowym warstwie gruzu ceglanego (0,40 m) i wymurowano z dużych, częściowo obrabianych kamieni narzutowych, spojonych zaprawą wapienną. Naziemną partię murów obwodowych wykonano z cegieł, a całość nakryto dachówkami typu mnich-mniszka¹¹⁰. Przyziemie niewątpliwie pełniło funkcję gospodarczą, pierwsza kondygnacja – mieszkalno-reprezentacyjną, a poddasze – magazynową. Zamek miał mury obronne jedynie od strony miasta (był z nimi sprzężony), natomiast od strony zatoki takowych nie było¹¹¹. Ostatnio Bogusz Wasik

¹⁰⁸ Ibid., s. 116, przyp. 23.

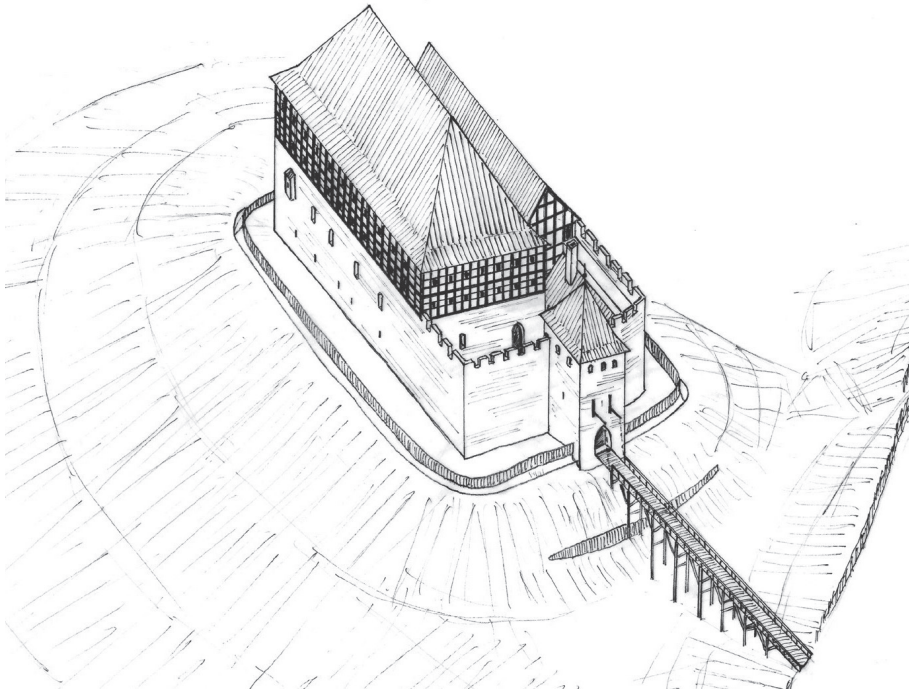
¹⁰⁹ Urząd rybackiego puckiego miano powołać w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XIV w.; zob. Jerzy KRUPPÉ, Martyna MILEWSKA, *Dzieje zamku w Pucku* (Źródła Archeologiczne do Dziejów Pucka, t. 1), Warszawa 2014, s. 31.

¹¹⁰ Na zastosowanie tego typu dachówek wskazywały ich liczne fragmenty zalegające w sąsiedztwie odkrytych pozostałości murów; zob. *ibid.*, s. 47.

¹¹¹ Ibid., s. 38–39, 41, 47–49, 55; Bogusz WASIK, *Wieże mieszkalne w krzyżackiej architekturze zamkowej w Prusach*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia*, t. 38: 2022, s. 248–249, DOI: https://doi.org/10.12775/AUNC_ARCH.2022.010.

zauważył, że nowożytni lustratorzy określili omawiany budynek jako wieżę, co z kolei wskazuje, że miał on formę domu wieżowego¹¹². Jak wykazały analizy przeprowadzone przez tego badacza, podobną formę architektoniczną miały również inne siedziby niższych rangą urzędników krzyżackich¹¹³. Zaliczał się do nich m.in. zlokalizowany na obszarze ziemi chełmińskiej Unisław, gdzie najpóźniej od początku lat czterdziestych XIV w. do czasu przed 8 V 1403 r. rezydował prokurator¹¹⁴.

Ze względu na jego równorzędną rangę ze Starym Toruniem należy również wziąć pod uwagę ustalenia dotyczące cech techniki budowy tego obiektu. Na podstawie wyników badań archeologiczno-architektonicznych stwierdzono, że murowany budynek zamkowy w Unisławiu powstał w miejscu starszej,

Il. 10. Unisław. Rekonstrukcja zamku u schyłku XIV w.

Źródło: Bogusz WASIK, *Wieże mieszkalne w krzyżackiej architekturze zamkowej w Prusach*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia, t. 38: 2022, s. 250, ryc. 6.

¹¹² B. WASIK, *Wieże mieszkalne*, s. 249.

¹¹³ Ibid., s. 239–264. Obiekty tego typu odpowiadały niemieckim *Festes Haus* lub *Hohen Haus*; zob. ibid., s. 251.

¹¹⁴ S. JÓŹWIĄK, J. TRUPINDA, *Zamki krzyżackie*, s. 147–148. Początkowo Unisław był siedzibą komtura. Pierwsza wzmianka o urzędniku tej rangi odnosi się do 1285 r.; zob. ibid., s. 147.

drewniano-ziemnej warowni, a budowę wydatowano na drugą ćwierć lub połowę XIV w.¹¹⁵ Wybudowano go na rzucie prostokąta (około 16 x 30 m) z zastosowaniem fundamentu punktowego – arkadowego, co było uwarunkowane niestabilnością gruntu. Nieduża grubość jego murów (około 1,60 m) wskazuje, że w pełni murowane były jedynie gospodarcze przyziemie oraz mieszkalno-reprezentacyjna pierwsza kondygnacja, natomiast wyższe (zapewne magazynowe i obronne) wykonano w konstrukcji szkieletowej. Obiekt nakryto dachówkami, a jego całkowita wysokość mogła wynosić około 14–15 m (cztery kondygnacje?) (il. 10). Ponadto miał mury obronne z dwóch stron i dwa przedzamcza o drewniano-ziemnych umocnieniach¹¹⁶. Warto jeszcze krótko wspomnieć o położonym także w ziemi chełmińskiej Pniu, gdzie od początku XV w. do 1422 r. również rezydował krzyżacki prokurator¹¹⁷. Budowa jego siedziby mogła rozpocząć się około 1405 r. Zlokalizowano ją na kopcu, ukształtowanym na wale wczesnośredniowiecznego grodu, oraz posadowiono na dwóch (wewnętrznym i zewnętrznym) rzędach pali¹¹⁸. Budynek wyposażono w piwnicę o ścianach wzniesionych w technice zrębowej, a jego część naziemna miała konstrukcję szachulcową i nakryta była dachówkami¹¹⁹.

Domy wieżowe można uznać za proste formy zamku, lecz funkcjonalne i odpowiadające potrzebom rezydujących tam niższych rangą urzędników krzyżackich, gdyż łączyły w sobie elementy obronne, mieszkalne i reprezentacyjne. Jednocześnie stanowiły efektywny symbol władzy i pozycji społecznej właściciela¹²⁰, którym w omawianym przypadku był zakon krzyżacki. W odniesieniu do Starego Torunia trudno jednoznacznie wskazać potencjalny przedział chronologiczny powstania murowanego obiektu. Rozpoczęcie prac budowlanych przy zamku w Unisławiu połączono z powołaniem urzędu prokuratora¹²¹. Gdyby przyjąć takie założenie dla obiektu w Starym Toruniu, to wówczas jego budowę można by datować na lata sześćdziesiąte XIV w., gdyż w roku 1368 lub nieco wcześniej utworzono tamtejsze prokuratorstwo¹²². Odpowiadałoby to drugiej fazie osadnictwa późnośredniowiecznego na ziemi

¹¹⁵ B. WASIK, *Wieże mieszkalne*, s. 250.

¹¹⁶ Ibid., s. 250–251, 254.

¹¹⁷ Dariusz POLIŃSKI, *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2013, s. 20–24.

¹¹⁸ Wewnętrzny rząd miał wymiary 11,6 x 8,8 m, a zewnętrzny: 14,4 x 11,4 m; zob. *ibid.*, s. 49–50.

¹¹⁹ Ibid., s. 42–52, 58–62, 170–172, 174–175.

¹²⁰ B. WASIK, *Wieże mieszkalne*, s. 255.

¹²¹ Ibid., s. 250.

¹²² O utworzeniu prokuratorstwa starotoruńskiego wspomniano wyżej, omawiając kwestię rangi tamtejszego urzędnika.

chełmińskiej (1343–1466), do której miałby zaliczać się również Stary Toruń¹²³. Natomiast kres jego funkcjonowania mógł przypaść na czas wojny trzy-nastoletniej (1454–1466)¹²⁴.

Analiza przywołanych analogii pozwala stwierdzić, że wzmiankowany w liście z 1447 r. „gemach” był najprawdopodobniej głównym, murowanym budynkiem zamku w Starym Toruniu. Być może w ramach prac budowlanych wykonano także nasyp ziemny kształtujący wzniesienie, na którym był on zlokalizowany. Niewykluczone, że był to dom wieżowy na rzucie prostokąta (o dłuższym boku zapewne nieprzekraczającym 30 m¹²⁵), wzniesiony na ciągłym lub punktowym (arkadowym) kamiennym fundamencie. Mógł liczyć trzy lub cztery kondygnacje naziemne, z których w pełni murowane byłoby zapewne przyziemie (gospodarcze) i pierwsza kondygnacja (mieszkalno-reprezentacyjna), a wyższe poziomy (magazynowe i obronne) mogły mieć konstrukcję szkieletową. Budynek mógł być nakryty dachówkami, np. typu mnich-mniszka. Natomiast jeśli chodzi o umocnienia, być może „gemach” był otoczony dookołnym murem lub miał takowy jedynie na pewnych odcinkach, albo też miał jedynie fosę i drewniane umocnienia w postaci palisady¹²⁶. Trudno stwierdzić, czy zamek w Starym Toruniu wyposażony był również w przedzámce, choć można przypuszczać, że potrzeby gospodarcze zapewne zaspokajał funkcjonujący tam folwark.

Przeprowadzone rozważania pozwoliły wskazać potencjalne lokalizacje warowni w typie zamku przejściowego oraz późniejszego murowanego zamku w Starym Toruniu. Wydaje się, że pod względem formy architektonicznej

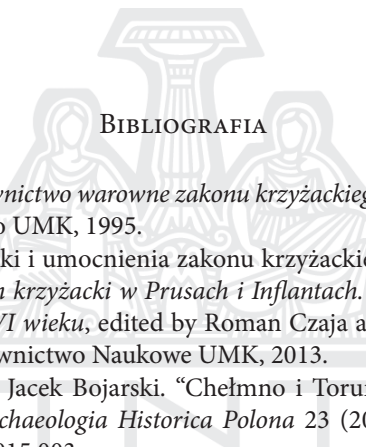
¹²³ D. POLIŃSKI, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie*, s. 190. Według Dariusza Polińskiego Stary Toruń zaliczał się jeszcze do podfazy 1b (1250–1300) oraz 1c (1300–1343) osadnictwa późnośredniowiecznego na obszarze ziemi chełmińskiej; zob. *ibid.*, s. 183–184.

¹²⁴ *Ibid.*, s. 192.

¹²⁵ W siedemnastowiecznym opisie Christopha Hartknocha zawarto informację o widocznych na powierzchni ruinach w Starym Toruniu. Autor miał jednak trudności z ich interpretacją, gdyż niewielki fragment muru uznał za fundament kościoła św. Jana Chrzyciela, a większe (położone bardziej na zachód) za pozostałości umocnień miejskich lub zamku; zob. Christoph HARTKNOCH, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile [...]*, Franckfurt am Mayn 1684, k. 365. Już T. Jasiński zauważył, że opisane przez Hartknocha relikty architektoniczne były zlokalizowane wzdłuż brzegu Wisły, a ich długość wynosiła ponad 200 m; zob. T. JASIŃSKI, *Początki Torunia*, s. 26; idem, *Toruń XIII–XIV wieku*, s. 123. Wydaje się bardziej prawdopodobne, że były to pozostałości zabudowy folwarku, gdyż jak wykazały analizy przeprowadzone w ramach tego artykułu, siedziba krzyżackiego prokuratora nie mogła mieć tak okazałych wymiarów.

¹²⁶ Dookolnym murem otoczone były siedziby prokuratora w Nowym Jasińcu i komornika w Beżławkach; zob. B. WASIK, *Wieże mieszkalne*, s. 254. Natomiast umocnienia w postaci palisady mógł posiadać zamek komornicki (w latach 1489–1517 prokuratorowski) w Giżycku; zob. *ibid.*, s. 245, 254.

oba obiekty nie wyróżniały się na tle pozostałego ówczesnego budownictwa obronnego na obszarze władztwa zakonu krzyżackiego w Prusach, w tym ziemi chełmińskiej. Bardziej szczegółowa charakterystyka zarówno ich lokalizacji, jak i techniki budowy jest obecnie niemożliwa ze względu na niedostateczny stan badań. Jak już zasygnalizowano, z tego względu przeprowadzone tu rozważania mają charakter jedynie hipotetyczny. W dalszym ciągu nierozstrzygnięte pozostają również kwestie istnienia urzędu w Starym Toruniu przed 1368 r., okresu funkcjonowania i późniejszego wykorzystania obszaru pierwszej drewniano-ziemnej warowni (czy przekształcono ją w murowany zamek?), czasu powstania znanego z listu z 1447 r. „gemachu” czy też wykonania nasypów podnoszących poziom terenu (przede wszystkim) ze względu na zagrożenie powodzią. Zaprezentowane tu propozycje interpretacji dostępnej bazy źródłowej nie są ostateczne i mogą być w przyszłości uzupełnione lub zweryfikowane.

BIBLIOGRAFIA

- Arszyński, Marian. *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1995.
- Arszyński, Marian. “Zamki i umocnienia zakonu krzyżackiego i hierarchii kościelnej w Prusach.” In *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, edited by Roman Czaja and Andrzej Radziwiński, 55–80. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2013.
- Chudziak, Wojciech and Jacek Bojarski. “Chełmno i Toruń. Początki miast na ziemi chełmińskiej.” *Archaeologia Historica Polona* 23 (2015): 83–105. <https://doi.org/10.12775/AHP.2015.003>.
- Chudziakowa, Jadwiga and Andrzej Kola. *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu*. Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974.
- Ciesielska, Karola. *Przywileje lokacyjne Torunia*. Toruń: Towarzystwo Miłośników Torunia, 2008.
- Czaja, Roman. *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1992.
- Czaja, Roman. “Urbanizacja kraju.” In *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, edited by Marian Biskup and Roman Czaja, 177–199. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Dorna, Maciej. “About the date when the foundation privilege was granted to Chełmno and Toruń.” *Zapiski Historyczne* 80/4 (2015): 85–102. <https://doi.org/10.15762/ZH.2015.55>.
- Duda, Michalina and Sławomir Józwiak. “Nadwiślańskie zamki krzyżackie wobec powodzi w XIV i XV wieku.” In *Historia – klimat – przyroda. Perspektywa antropocentryczna*, edited by Piotr Oliński and Wojciech Piasek, 49–60. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2018.

- Dygo, Marian. "Początki i budowa władztwa zakonu krzyżackiego (1226–1309)." In *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, edited by Marian Biskup and Roman Czaja, 53–78. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Heise, Johann. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, vol. 6–7: *Der Kreis Thorn*. Danzig: Kommissions-Verlag von Th. Bertling, 1889.
- Jasiński, Tomasz. "Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego." *Zapiski Historyczne* 46/4 (1981): 5–34.
- Jasiński, Tomasz. "Toruń XIII–XIV wieku – lokacja miast toruńskich i początki ich rozwoju (1231 – około 1350)." In *Historia Torunia*, vol. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, edited by Marian Biskup, 100–166. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1999.
- Jasiński, Tomasz. "Uwagi o rytmice 'Kroniki' Piotra z Dusburga i 'Translacji św. Barbary'. Przyczynek do studiów nad najstarszym dziejopisarstwem krzyżackim w Prusach." In *Pomerania – Prussia – Polonia. Rozprawy ofiarowane prof. Wiesławowi Długokęckiemu z okazji 65. urodzin*, edited by Rafał Kubicki, 218–233. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2022.
- Jóźwiak, Sławomir. *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1997.
- Jóźwiak, Sławomir. *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – przekształcenia – kompetencje*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2012.
- Jóźwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2012.
- Jóźwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "Pogrzeby, pochówki i sposoby upamiętnienia braci Zakonu Niemieckiego w średniowiecznych Prusach. Kilka uwag w kontekście funkcjonowania kaplicy św. Anny." In *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, edited by Janusz Hochleitner and Mariusz Mierzwinski, 27–36. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2016.
- Jóźwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. "Zamki krzyżackie w świetle średniowiecznych źródeł pisanych." In *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, vol. 1, edited by Marcin Wiewióra, 132–151. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020.
- Kaczmarczyk, Kazimierz, ed. *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428*. Toruń: Nakładem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1936.
- Koeppen, Hans, ed. *Preußisches Urkundenbuch*, vol. 4: *1346–1351*. Marburg: N. G. Elwert Verlag, 1960.
- Kola, Andrzej. *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1991.
- Kruppé, Jerzy and Martyna Milewska. *Dzieje zamku w Pucku*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2014.

- Lexner, Matthias. *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, vol. 1: A–M. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1872.
- Mikulski, Krzysztof, Janusz Tandecki and Antoni Czacharowski, eds. *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2002.
- Maercker, Hans. *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn in seiner früheren Ausdehnung vor der Abzweigung des Kreises Briesen i. J. 1888*. Danzig: Th. Bertling, 1900.
- Oliński, Piotr. “Wylewy Wisły w ziemi chełmińskiej w XV–XVIII w. w świetle źródeł narracyjnych.” In *Město a voda. Praha, město u vody. Sborník příspěvků z 22. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy*, edited by Olga Fejtová, Václav Ledvinka and Jiří Pešek, 95–109. Praha: Scriptorium, 2005.
- Dusburg, Petrus de. “Chronicon terrae Prussiae.” Edited by Max Töppen. In *Scriptores rerum Prussicarum*, vol. 1, edited by Theodor Hirsch, Max Töppen and Ernst Strehlke, 3–269. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861.
- Poliński, Dariusz. *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie w ziemi chełmińskiej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2003.
- Poliński, Dariusz. *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2013.
- Radziwiński, Andrzej and Janusz Tandecki. *Katalog dokumentów i listów krzyżackich Archiwum Państwowego w Toruniu*, vol. 1: 1251–1454. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994.
- Seraphim, August, ed. *Preußisches Urkundenbuch*, vol. 1/2. Königsberg: Hartungsche Verlagsdruckerei, 1909.
- Steinbrecht, Conrad. *Preussen zur Zeit der Landmeister. Beiträge zum Baukunst des Deutschen Ritterordens*, vol. 2: *Die Zeit der Landmeister. 1230–1309*. Berlin: Verlag von Julius Springer, 1888.
- Strehlke, Ernst, ed. “Abschnitten aus der Chronik Detmar’s von Lübeck.” In *Scriptores rerum Prussicarum*, vol. 3, edited by Theodor Hirsch, Max Töppen and Ernst Strehlke, 57–237. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1866.
- Szczeptański, Seweryn. “Arbor custodie que vulgariter dicitur wartboum. Funkcje i występowanie tzw. drzew wartowniczych na obszarze Żuław Wiślanych i Pomezanii w XIII–XIV wieku.” *Zapiski Historyczne* 76/1 (2011): 7–22.
- Szczupak, Dominika. “Kwestia lokalizacji siedziby (konwentu) komturów ziemi chełmińskiej w XIII – pierwszych dekadach XIV wieku.” *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 36 (2020): 73–94. https://doi.org/10.12775/AUNC_ARCH.2020.005.
- Szczupak, Dominika. “Higiena i zdrowie na zamkach w państwie krzyżackim w Prusach (XIII–XV w.) w świetle badań archeologiczno-architektonicznych.” Master’s thesis, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2021.
- Torbus, Tomasz. *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1998. <https://doi.org/10.11588/diglit.43361#0005>.
- Torbus, Tomasz. *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, vol. 1. Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, 2014.

- Torbus, Tomasz. *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, vol. 2: *Katalog*. Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, 2023.
- Tomczak, Anna. "Środowisko geograficzne Torunia i okolic." In *Historia Torunia*, vol. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, edited by Marian Biskup, 9–57. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1999.
- Wasik, Bogusz. *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej od XIII do XV wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2016.
- Wasik, Bogusz. "Początki krzyżackich zamków na ziemi chełmińskiej. Pierwsze warownie i obiekty murowane." *Archaeologia Historica Polona* 24 (2016): 233–260. <https://doi.org/10.12775/AHP.2016.011>.
- Wasik, Bogusz. "Najstarsze ośrodki miejskie – pierwsza lokacja Chełmna w świetle najnowszych wyników badań." In *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, vol. 2, edited by Marcin Wiewióra, 239–247. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020.
- Wasik, Bogusz. "Starogród – 'Stare Chełmno'. Zamek i pierwsza lokacja miasta w świetle badań z lat 2016–2018." In *Dziedzictwo Torunia i ziemi chełmińskiej – odkrycia i reinterpretacje*, edited by Monika Jakubek-Raczkowska, 11–30. Toruń: Dom Organizatora TNOiK, 2021.
- Wasik, Bogusz. "Wieże mieszkalne w krzyżackiej architekturze zamkowej w Prusach." *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 38 (2022): 239–264. https://doi.org/10.12775/AUNC_ARCH.2022.010.
- Wiewióra, Marcin. "Gród i zamek w państwie krzyżackim – miejsce tradycji czy tradycja miejsca?" *Archaeologia Historica Polona* 24 (2016): 195–231. <https://doi.org/10.12775/AHP.2016.010>.
- Wiewióra, Marcin. "Najstarsze fazy osadnictwa krzyżackiego." In *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, vol. 2, edited by Marcin Wiewióra, 29–35. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020.
- Wiewióra, Marcin. "Najstarsze krzyżackie warownie." In *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, vol. 2, edited by Marcin Wiewióra, 230–239. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020.
- Wiewióra, Marcin. "Stratygrafia kulturowa Góry Zamkowej. Synchronizacja warstw i analiza obiektów kulturowych." In *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, edited by Marcin Wiewióra, 74–125. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2012.
- Wiewióra, Marcin. "Stratygrafia warstw kulturowych i charakterystyka poziomów osadniczych." In *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, vol. 1, edited by Marcin Wiewióra, 59–100. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020.

- Wiewióra, Marcin and Bogusz Wasik. "Świat na pograniczu. Początki państwa krzyżackiego w świetle najnowszych badań." In *Studia z historii i archeologii architektury. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Zbigniewowi Pianowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, edited by Paulina Gorazd-Dziuban, Paweł Kocańda and Andrzej Rozwałka, 599–627. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2021.
- Wroniecki, Piotr, Paweł Molewski and Romualda Uziembło. "Pierwotna lokacja Torunia w świetle badań nieinwazyjnych i analiz GIS." *Archaeologia Historica Polona* 27 (2019): 73–90. <https://doi.org/10.12775/AHP.2019.004>.
- Wroniecki, Piotr, Paweł Molewski and Romualda Uziembło. "Revealing the first location of abandoned medieval town Toruń, Poland, with the use of integrated non-invasive research." *Archaeological Prospection* 29/2 (2022): 275–292. <https://doi.org/10.1002/arp.1851>.
- Zakrzewski, Ignacy, ed. *Lites ac Res Gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, vol. 1. Poznań: Nakładem Biblioteki Kórnickiej, Drukiem Drukarni Dziennika Poznańskiego, 1890.
- Ziesemer, Walther, ed. *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*. Danzig: A. W. Kafemann, 1921.

